

СРПСКО ПИТАЊЕ У САВЕЗНИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА ЈУГОСЛАВИЈИ 1944. ГОДИНЕ

Мирјана Зорић

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Војно-политички расплет у Југославији, који је уследио након Операција НОВЈ и јединица Црвене армије током ослобађања Србије у јесен 1944, распршио је многа очекивања да ће по одласку окупатора она постати поприште крвавог грађанског рата између партизана и четника, са несагледивим последицама. Грађански рат је избегнут захваљујући уласку Црвене армије и борбеној подршци коју су црвеноармејци пружили НОВЈ у Србији. Својом политичком подршком Титу и његовим снагама од средине 1944. и западни савезници су, пре свега Британци, пресудно утицали на „избор победника“ у југословенском ратном расплету, омогућивши на тај начин комунистима да из њега изађу као апсолутни победници. На другој страни, без подршке и помоћи савезника, југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) и њен лидер остали су сами на ветрометини политичких збивања која су ишла наруку њиховом највећем унутрашњем непријатељу: Србија се крајем рата нашла у „чврстом загрљају“ комуниста и покрета који су они предводили.

Од војно-политичког расплета у Србији 1944. године зависила је и судбина Југославије после рата. Извори домаће и стране провенијенције, као и савремена историографска литература, пружају нам аргументацију да су и велике силе у ратном сукобу – Немачка, на једној, и СССР, Велика Британија и САД, на другој страни, рачунале да од решавања српског зависи и југословенско питање. Ко ће „поседовати“ Србију у појединим фазама рата и по његовом завршетку било је од значаја не само са аспекта унутрашњих (четничко-партизанских), већ и у контексту међусавезничких односа (посебно совјетско-британских) у Другом светском рату. С обзиром на свој геополитички положај и економски значај, Србија је подједнако била објект непосредних и глобалних интереса окупатора, савезника и осталих субјеката југословенског ратишта који су полазили са различитих позиција и стремили дефинитивном расплету чији је исход за све стране готово до краја рата ипак остајао неизвесан.

Кључне речи: *Србија, српско питање, Југославија, југословенско питање, савезници, савезничке мисије, савезничка дипломатија, политика савезника, покрети отпора*

Савезници и покрети отпора у Југославији 1941–1944.

У својој политици према југословенском (и српском) питању током Другог светског рата велике силе (Велика Британија, СССР и САД), чланице антифашистичке коалиције, руководиле су се, пре свега, сопственим војним (краткорочним) и политичким (дугорочним) интересима на југоистоку Европе. Први су подразумевали победу над силама Осовине и брзи завршетак рата, а други су се тицали послератног уређења Европе и поделе интересних сфера на њеном југоистоку, где су се нарочито преплитали интереси Велике Британије и Совјетског Савеза. Док је у Сједињеним Америчким Државама, које све до пред крај рата нису биле непосредно заинтересоване за Југославију, у смислу ангажовања сопствених снага на Балкану, политика Велике Британије уживала начелну подршку, Совјетски Савез се због тешке ситуације на сопственим фронтovima 1941–1942, руковођен обзирима и интересима за одржавањем добрих односа са западним савезницима, дакле из прагматичних разлога, на почетку рата приклонио њиховој политици подршке и јачања антифашистичких покрета различите (комунистичке, националне и др.) провенијенције у свим земљама где су за то постојали реални услови. Управо на тој (антифашистичкој) платформи, већ од лета 1942. године, совјетска дипломатија почела је све отвореније да се приклања југословенским комунистима, величајући успехе народноослободилачког покрета у Југославији, а на другој страни, компромитујући позиције четника генерала Михаиловића код западних савезника. Како се временом ситуација на Источном фронту мењала у корист Совјета (успех Црвене армије код Стаљинграда резултирао је дефинитивним преузимањем стратегијске иницијативе на Источном фронту), као и ситуација у Југославији у којој су партизани све више долазили до изражаја у својој борби против окупатора, античетничка пропагандна офанзива коју је Москва покренула добијала је све више замаха у комунистичкој и радничкој штампи савезничких и неутралних држава, окрећући јавно мњење у многим земљама против југословенског генерала који је почетком рата величан и слављен као први герилац у Европи.

Док је Совјетски Савез током рата генерално пружао неподељену подршку југословенским партизанима, у почетку прикривено, да би временом она постајала све транспарентнија и функционалнија, политичка стратегија западних савезника према Југославији (а самим тим и Србији) у којој је Велика Британија имала иницијативу, доживљавала је током рата упадљиву трансформацију: од безрезервне подршке генералу Михаиловићу и његовим снагама, преко политике „еквидистанце” (дуплог колосека), која је подразумевала подједнаку подршку и четницима и партизанима у Југославији, да би се у време приближавања савезничких фронтова балканском простору, када је све више долазила до изражаја супериорност совјетског оружја у преузимању војне иницијативе на југоистоку Европе, окончала компромисном формулом између комуниста (партизана) и умеренијих грађанских снага из редова југословенске политичке емиграције. Да би парирала Совјетима и продору њихових снага ка средњој и југоисточној Европи, у тренутку када су отпале све комбинације о савезничком искрцавању на Балкан и када су се партизани наметнули

као једино доследан антифашистички фактор на југословенској ратној позорници (бар како су их британски званичници доживљавали), крајем 1943. године Велика Британија се опредељује за модел политичке борбе (у виду компромиса између комуниста и Југословенске владе у Лондону), за који се надала да ће јој обезбедити очекиване позиције у овом делу Европе по завршетку рата.¹

Британски интерес за Југославију и покрете отпора у земљи датира већ од јесења 1941, а нарочито од краја 1942. године, када је у Михаиловићев штаб упућена прва британска војна мисија, са пуковником Бејлијем на челу. До краја 1942. године британска политика према Југославији била је окренута углавном ка политичкој подршци генералу Михаиловићу и материјалној помоћи (додуше веома скромној) његовим снагама у земљи. Међутим, са прекретницом на европским ратиштима (сојетском противофанзивом код Стаљинграда, битком код Ел Аламејна и англо-америчким десантом у северној Африци) и догађајима у Средоземљу који ће најавити савезничку инвазију Сицилије и Апенинског полуострва, уследило је и појачано интересовање савезника за Балканско полуострво. У складу са тим, Британци се у Југославији окрећу свом главном циљу – измирењу четника и партизана и уједињењу свих „елемената отпора“ у земљи. Захваљујући информацијама њихових обавештајних служби о акцијама партизанских снага у централним деловима југословенског ратишта, крајем 1942. и почетком 1943. године, британски званичници одлучују да и њима упуте војну помоћ и пошаљу војне мисије, како би додатно подстакли њихову борбену активност. Извлачење партизана из непријатељског обруча на Неретви и тежак пораз херцеговачких и црногорских четника у марту 1943, после чега ће Британци изградити представу о партизанима као најјачем „противосовинском елементу у Југославији ван Србије“ и Михаиловићевим снагама као „главном орга-

¹ Иако су у политици Велике Британије према сукобу у Југославији војни интереси (потреба за брзим и успешним завршетком рата) временом добијали све већу тежину на рачун политичких, међу њеним политичким и војним структурама, посебно између британске владе, војних власти и Управе за специјалне задатке – Special Operations Executive (SOE) током рата није постојало јединство у односу према четницима и партизанима. Док су политички мотиви налагали безрезервну подршку краљу Петру II Карађорђевићу, Југословенској влади и Михаиловићевом покрету као њиховом легитимном представнику у земљи, војни интереси су подразумевали оружану и материјалну помоћ партизанима јер, како се почетком 1943. отворено истичало у Форин офису (Министарству спољних послова), „они задају Немцима више невоља него било који други покрет отпора у Југославији“. (Извештај Форин офиса бр. 371/44243 у вези ситуације на Балкану, од 3. јануара 1943; Војни архив, Збирка копија докумената из Форин офиса, 7-5-10). Крајем исте године и британски посланик при Југословенској влади у Лондону Ралф Стивенсон недвосмислен је у процени „да су партизани за нас војнички од такве важности да их морамо у потпуности подржати, претпостављајући политичка разматрања војничким“. (Душан Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, Збирка британских докумената 1943-1945, Београд-Загреб, 1981, стр. 58; Телеграм Р. Стивенсона од 25. децембра 1943).

Своју одлучност у том смислу демонстрирао је и сам Черчил почетком јануара 1944. у писменом обраћању Титу: „Најискреније желим да Вам пружим сваку помоћ која се налази у људској моћи путем прекоморских пошиљака, ваздушне подршке и помоћи коју ће Вам указати командоси (...). У вашем ће штабу ускоро служити и мој син, мајор Рандолф Черчил (...). Можете бити сигурни да ми Британци ни најмање не желимо да одређујемо будућу владу Југославије (...). Решио сам да британска влада прекине са пружањем сваке даље подршке Михаиловићу и да искључиво помаже Вас...“ Међутим, што се тиче краља Петра II Карађорђевића, за Черчила не би било ни витешки, ни часно, када би га В. Британија одгурнула и напустила: „Стога се надам да ћете нас разумети што ћемо и даље остати у званичним односима с њим, док ћемо истовремено Вама пружити сваку могућу војну подршку...“ (Исто, стр. 75; Министар председник, маршалу Титу, 8. јануар 1944; Винстон Черчил, *Други светски рат, Мемоари*, том V, Београд, 1964, стр. 450).

низатору отпора” у Србији, представљали су хронолошки оквир за прелазак на другу фазу британске политике у Југославији – политике „еквидистанце” или „дуплог колосека”, која је подразумевала настављање подршке Михаиловићу и, истовремено, успостављање веза и помагање партизанима.

Од средине 1943. године уследила је појачана координација савезничких акција у Средоземљу са герилским активностима у Југославији. Због опасности да Немци преко далматинске обале нападну италијански фронт у позадини, западни савезници су, после капитулације Италије, планирали да систематским акцијама ваздухопловства и поморских снага осујете концентрацију немачких трупа у јадранском залеђу, а од југословенских партизана захтевали су организованије нападе на то подручје. На другој страни, четничка пасивност према окупатору и откривање њихове наводне колаборације у савезничкој јавности, као и све присутнија опасност да се Југославија после рата нађе у совјетској сфери утицаја, принудили су британску дипломатију да се активније позабави четницима и југословенским питањем у целини.² Радикално преиспитивање њене политике према Михаиловићевом покрету, које ће уследити у другој половини 1943, било је, пре свега, условљено: 1) ситуацијом на југословенском ратишту, где се НОВЈ наметнула као једина компактна оружана сила у борби против окупатора; 2) Брозовим притисцима на Коминтерну да се пред совјетском и владама западних савезника „обелодани” наводна колаборација четника и понашање Драже Михаиловића и Југословенске владе у Лондону; 3) интензивном кампањом у иселјеничкој, комунистичкој и радничкој штампи савезничких и неутралних земаља да се Михаиловић дисквалификује као носилац антифашистичке борбе у Југославији и, надамце, 4) озбиљном совјетском критиком на рачун четничке сарадње са окупатором, али и интересима Совјетског Савеза да због Југославије не доведе у питање односе са Великом Британијом и САД. Све је то, уз извештаје савезничких војних мисија са терена³, који су указивали на пасивност, колаборацију и тешкоће да се Михаиловићеве снаге натерају на акцију, неминовно водило ка заокрету британске политике према четницима. Међу британским званичницима постепено је преовладавало гледиште да четници непотребно расипају снаге у сталним сукобима са партизанима и да се недовољно боре против Немаца. Зато се требало окренути партизанима, као борбено успешнијој страни, пружити им максимално подршку и помоћ у наоружању и вештом политиком придобити их за себе.

² Већ од маја 1943. односи између британске владе и генерала Михаиловића били су на великој проби. Како је још увек било актуелно питање савезничког искрцавања на Балкан, у британској команди за Средњи исток размишљало се о повезивању четничке активности у Југославији са будућим активностима савезничких снага у Средоземљу. У том смислу, Југословенска влада је 11. маја 1943. упутила Михаиловићу „комуникацију” британске владе која се у историографији тумачи као „ултиматум” четницима, у којој се истицала њихова обавеза да се борбено активирају против окупатора, прекину колаборацију са непријатељем и успоставе „кооперацију” са партизанима, а од Михаиловића захтевало да успостави „најтешњу” и „најсталнију” сарадњу са британском командом за Средњи исток преко пуковника Бејлија, шефа британске војне мисије при Врховној команди ЈВуО. Од Михаиловића се такође захтевало да прекине сарадњу са Италијанима, као и сваки контакт и колаборацију са Миланом Недићем и да уложи максималан напор како би дошло до „мирних односа” са партизанима, против којих би се операције могле водити „само онда ако би то било потребно ради самоодбране”. (Војни архив Београд, ЧА, 20-3-10; Бранко Петрановић, *Југословенске владе у изгелиштву 1943-1945*, Београд, Загреб, 1981, стр. 79-81).

³ Ови извештаји су стизали најпре у каирску испоставу СОЕ (Управа за специјалне операције), где су обрађивани и у изводима слати на увид британским политичким и војним властима у Лондон.

Доласком британске војне мисије на челу са бригадним генералом Фицројем Маклејном у партизански Врховни штаб, 17. септембра 1943, отпочео је *de facto* процес „признавања” НОВЈ, као војне силе са којом су Британци озбиљно рачунали на југоистоку Европе. После капитулације Италије (8. септембра 1943) и масовне заплене војне опреме и наоружања италијанске војске, ударна снага југословенских партизана толико се повећала да им је омогућила реалну премоћ над противницима у западним деловима Југославије. Према капетану Вилијаму Дикину (члану прве британске војне мисије која је дошла у партизански врховни штаб крајем маја 1943, у жеку непријатељске операције „Шварц”), првенствени задатак Маклејнове мисије био је да ради на остварењу широког програма војног снабдевања Титових снага, како би се оне оспособиле за диверзантске акције на комуникацијама у Хрватској, Босни и Словенији и биле што спремније за борбе са Немцима. На другој страни, Тито ће долазак британске мисије на највишем нивоу искористити да појача активности око савезничког признања политичке платформе покрета којем је стајао на челу.

Званично упутство које је Ф. Маклејн добио пред полазак у Југославију подразумевало је, пре свега, настојање да се оствари помирење и координација војних активности Михаиловићевих и партизанских снага (као и других снага отпора у Југославији) под командом генерала Вилсона, главнокомандујућег савезничких снага у Средоземљу. Међутим, у партизанском Врховном штабу Маклејн није био у прилици ни да покрене питање Титовог помирења са Михаиловићем, јер је дочекан са оптужбама на рачун четничке издаје чија је „активна сарадња с Осовином”, према изјавама партизанског лидера, „постала сметња за партизане”. Уместо помирења захтевало се Михаиловићево уклањање.⁴ Уз Титово одлучно одбијање било каквог споразумевања са четницима, Маклејн је веома брзо почео да прихвата и партизанске тврдње о њиховој снази и војним успесима против непријатеља. Његов опширан извештај од 6. новембра 1943. (британској влади, парламенту и јавности) у којем пише крајње афирмативно о партизанском покрету и његовим оружаним снагама (НОВЈ), о њиховим успесима у борби против окупатора, као и о реалном утицају који остварују у земљи, представљаће полазну основу савезничкој тројци на Техеранској конференцији за доношење (познатих) одлука које ће у завршници рата одредити судбину оба покрета отпора у Југославији. Уз предлог да се прекине подршка Михаиловићу, а повећа помоћ партизанима, овај извештај ће, како тврди Мајкл Лиз (британски обавештајца који је као члан војне мисије боравио у Србији 1944), „коначно запечатити судбину Југославије”.⁵

На другој страни, поједини истраживачи склони су тврдњама како је Маклејнов извештај, упркос фактографским неистинама које су евидентне у садржају тог документа и које јасно указују на тенденциозност његовог аутора, послужио Черчилу као „алиби за нешто што је већ унапред било решено...”.⁶ У извештају је, поред осталог, преувеличан број партизана и њихова снага у Југославији и Србији: наводи се да партизани располажу са укупно 220.000 људи, од чега само у Србији и Ма-

⁴ Мајкл Лиз, *Силоване Србије*, Београд, 1994, стр. 217.

⁵ Исто, стр. 215.

⁶ Новица Стевановић, *Савезнички одстрел генерала*, Београд, 2014, стр. 168.

кедонији са 30.000, док су у извештајима других британских официра, као и у немачким изворима, те бројке много мање.⁷ Када су у питању Михаиловићеве снаге, Маклејн се у свом извештају не бави прецизним подацима, наводећи само да партизана има „10 до 20 пута више”. Ако бисмо прихватили његову бројку од 220.000 партизана, то би значило да је у октобру 1943. (подсетићемо, извештај је писан 6. новембра) у читавој Југославији било свега од 10 до 20 хиљада припадника ЈВуО. Међутим, у једном извештају мајора Џона Хеникера, шефа британске мисије код партизана у Србији 1944. године, наводи се да је у периоду јул–август исте године у њој било до 20.000 четника, док је при обиласку јединица ЈВуО у Србији крајем 1943. група британских и америчких официра проценила да ђенерал Михаиловић „може да баци у ватру, ако добије наоружање, барем 250 до 300 хиљада обучених бораца, али да их је само 72.000 активно у Србији, од којих је 10 до 11 хиљада у потпуности наоружано”.⁸ Треба поменути да по подацима којима располаже савремена историографија о Михаиловићевим снагама у Србији у лето 1944. говоре о 30 и 60 хиљада људи (не само под оружјем, већ и оних који су се налазили на списковима за мобилизацију); чак и *Војна енциклопедија* (издање 1964) у овом периоду бележи бројку од 60.000 припадника четничких снага у Србији.

Иако је пренаглашена пропартизанска реторика у Маклејновом извештају изазвала сумњу код појединих високих војних и политичких званичника у Лондону (међу њима је био и министар спољних послова Ентони Идн), па и супротстављање Маклејновој сугестији да се прекину сви односи са Михаиловићем (сер Дагласа Хауарда, начелника *Одељења за југ* у Форин офису), већ почетком децембра 1943. службени Лондон је писмено обавестио савезнике у Вашингтону (Steјт Департамент) о својој одлуци да се Михаиловић, који „не само да не представља никакву војну вредност за савезнике, већ је постао и трајна сметња било каквом југословенском јединству, било сада или у блиској будућности,” уклони. Ослањајући се на Маклејнове процене из извештаја о партизанским снагама које доминирају читавом Југославијом, „осим у ужој Србији и деловима Црне Горе” и информације које су указивале да „Михаиловићева организација још увек ужива подршку већег дела становништва у Србији”, у Форин офису се калкулисало да би партизани, „иако ни у каквим околностима не желе сарађивати с Михаиловићем”, можда прихватили неког од њему подређених вођа.⁹ Из угла званичне британске политике, Михаиловић је, дакле, постао непремостива препрека било каквој сарадњи између четника и

⁷ Према проценама команданта немачких снага на Југоистоку (фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса) од 1. новембра 1943, партизанске јединице на простору Хрватске (НДХ) у октобру исте године располагале су са 100.000 људи, које су разоружавањем „најмање две италијанске дивизије и делова разбијених хрватских јединица” дошле у посед тешког наоружања, моторних возила и остале опреме. Немцима није могло да промакне савезничко снабдевање партизана у наоружању, опреми, новцу, лековима и животним намирницама ваздушним путем и „убрзаном испоруком прекоморским путем”. (Зборник НОР-а, 12-3, стр. 619-629; Војни архив Београд, Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III, књ. 2, стр. 1252). У првој половини 1943, према изворима, партизански одреди у Србији имали су 1.200 бораца (Зборник НОР-а, 1-5, стр. 212-214; Б. Петрановић, *Србија*, стр. 339), док мајор Дагмор, британски шеф за везу код партизана у источној Србији (од новембра 1943. до јуна 1944) наводи у свом извештају да је у јануару 1944. у Србији било 1.700 партизана.

⁸ Н. Стевановић, *Савезнички одстрел ђенерала*, стр. 168-169.

⁹ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 42-44.

партизана.¹⁰ Тако се, крајем 1943, родила идеја о његовој замени другим командантом који би био спреман да сарађује са партизанима, што ће у наредном периоду

¹⁰ Питање односа између четника и партизана у Југославији представљало је за британску дипломатију тешко решив проблем. Настојање да се обезбеди њихова коезистенција, успоставе подношљиви односи и избегне међусобни обрачун како би се њихов војни потенцијал ефикасније искористио у борби против непријатеља, резултирало је још у пролеће 1943. покушајем британских војних и политичких кругова да се операције четничких и партизанских снага у Југославији територијално разграниче и на тај начин раздвоје. На захтев Форин офиса, Секција СОЕ у Каиру и Команда британских трупа за Средњи исток доставиле су 25. маја 1943. анализу војно-политичке ситуације у Југославији, са посебним освртом на позиције четника и партизана и предлогом шта би у њиховом случају требало урадити. У извештају се констатовало да су партизанске снаге избиле непосредно пред Ибар који је тада, као се у овом документу тумачило, представљао границу између партизана и четника. Док четници наводно „владају” централном, јужном и источном Србијом, „остали део Југославије, укључујући Босну, Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Словенију, држе партизани”. Обзиром да су британске службе у Каиру и војна команда сматрала да рат у Средоземљу улази у нову фазу, и једне и друге снаге у Југославији требале су да одиграју значајну улогу. Аутори овог документа предлагали су да се уложе сви напори како би се и четници и партизанске снаге ставили под „директан утицај центра у Каиру”, а затим, да се „приморају” да војне операције изводе свако на својој територији. Четницима је требало оставити Србију, а партизанима преостали део Југославије. У предлогу се наглашавало да присуство партизана на територији где се „Михаиловић тренутно налази” није за Британце од неке користи и могло би да изазове „непријатности”. У том смислу, предложено је да се убрза са активностима четника против окупатора у Србији, а „партизанске вође убеди” да савезничка стратегија захтева њихову ефикасност на територији која им је одређена. (Војни архив Београд, ПРО, ФО, 371/37586, (фотокопија); Бранко Латас, Британска политика према четничком покрету у првој половини 1943. године, *Војноисторијски гласник*, 1/1985, стр. 99-100).

У складу са британским интересом да се ојачају антиосовинске снаге у Југославији и четници приморају на саботаже по комуникацијама у Србији, а у сагласности са британским властима у Лондону, Команда британских трупа за Средњи исток упутила је 26. маја 1943. телеграм са упутствима пуковнику Бејлију да од Михаиловића захтева да се са својим снагама повуче источно од Ибра и своју активност ограничи искључиво на Србију. Михаиловићу се саопштавало да рат у Средоземљу улази у фазу када се убрзо могла очекивати савезничка офанзива и захтевало од њега да испуни раније дате обавезе и координира делатност својих снага „ма где се оне налазе” са плановима британске команде на Средњем истоку. Уз констатацију изнету у телеграму да „ђенерал Михаиловић не представља никакву вредност као борбена снага западно од Копаоника”, да су „његове јединице у Црној Гори, Херцеговини и Босни или ликвидирани, или су у тесној сарадњи са Осовином” и да се „на сличан начин једва може казати да његове јединице у Хрватској, Словенији и Славонији уопште постоје”, генерал Хенри Вилсон, командант савезничких снага на Средоземљу, који је и упутио поруку 26. маја, моли Михаиловића да „прекине сваку колаборацију са Осовином” и повуче се ка истоку, на Копаоник „са својим оданим официрима и војницима”. Будућим Михаиловићевим подручјем сматраће се простор ограничен „са запада елементима отпора, већ установљеним на десној обали Ибра и ка југу до Скопља”. На том простору, обећавао је, четницима ће се слати обилна помоћ. Бејлију је наређено да поруку саопшти Михаиловићу и покуша од њега да изнуди хитан и недвосмислен пристанак. (Војни архив Београд, ЧА, 20-1-25).

Док је на комуникацију британске владе од 11. маја 1943. Михаиловић одговорио позитивно, изражавајући спремност за сарадњу са Командом за Средњи исток и изјашњавајући се да су му главни непријатељи силе Осовине, а да ће сукобе са комунистима које је окривио за грађански рат, избегавати осим у самоодбрани, захтев из Каира који је преко Бејлија добио 28. маја (да ограничи своју делатност само на Србију а комунистима препусти остале делове Југославије), енергично је одбацио. Овакав захтев за њега је значио „капитулацију”; његови борци нису капитулирали ни пред непријатељем, па неће ни пред савезницима. Уосталом, како је написао у свом одговору, то питање и није у његовој надлежности, па ће тај захтев препустити да реше његов врховни командант, краљ и Југословенска влада. (Војни архив Београд, ЧА, 20-3-22; Д. Михаиловић, пуковнику Бејлију, 10. август 1943. године). И пре него што је и стигао његов одговор, у Форин офису су одлучили да се „повуче” тзв. каирска депеша (у литератури позната и под називом – Ибарски телеграм) са захтевима за територијалним ограничењем четничких активности и да се Михаиловићу сугерише како би било пожељно да се прихвате ранији услови британске вла-

представљати исходиште британске политике компромиса чији је основни циљ био да се у Југославији очува монархија, а преко ње и британске позиције у том делу Европе.

У сваком случају, Велика Британија од Техеранске конференције (крај 1943) следи стратегију компромиса у Југославији: уместо подједнаке подршке и једном и другом покрету, Британци су одлучили да жртвују Михаиловића и наставе са помагањем једино партизана,¹¹ како су им и налагали њихови војни интереси у овој земљи.¹² На другој страни, у складу са својом дугорочном политиком на Балкану, тру-

де (комуникација од 11. маја 1943), односно, да се између њега и команданта за Средњи исток постигне споразум о оперативној сарадњи. Повлачењем директиве од 26. маја 1943. британска дипломатија се вратила Черчиловој политици „еквидистанце“ (дуплог колосека) према покретима отпора у Југославији. Обавештавајући Михаиловића да је британска директива о пребацавању четничких снага источно од Копаоника повучена, а да остаје на снази директива од 11. маја, пуковник Бејли је 6. августа 1943. истовремено наглашавао да британска влада и Врховна команда на Средњем истоку дају „потпору и другим елементима отпора у Југославији“, с тим да се она не даје трупима у непосредној близини четника, докле док „дотични команданти не буду дали претходно уверење енглеским официрима за везу при њиховим штабовима, да неће предузети никакве операције против Ђенерала Михаиловића осим у нужној самодобрани“. (Војни архив Београд, ЧА, 20-3-18). Михаиловић је Бејлијев телеграм од 6. августа 1943. тумачио као поправљање односа са савезницима које је изражавало обећање британске владе и војних званичника да ће и даље слати четницима материјалну помоћ и моралну потпору на целокупној територији где његове јединице буду у стању да предузму операције против Осовине.^{(Војни архив Београд, ЧА, 2-3-3; „Распис свима“ од 7. августа 1943. године).} Тражио је од савезника помоћ, како моралну, тако и материјалну, будући да су његове снаге биле без оружја, или са оружјем, али без муниције, док је давање потпоре другим елементима отпора у Југославији сматрао „од штете не само по Југославију него и по општу савезничку ствар“. У свом писму пуковнику Бејлију од 10. августа 1943. Михаиловић је тим поводом писао: „...Јер посматрајући рад тих елемената из непосредне близине, чврсто сам убеђен да је рушење осовинских снага за те елементе споредна ствар којом се, уз велику и свестрану пропаганду, вешто служе да би прикрили своју праву намеру, а та је да по сваку цену дођу у земљи до власти. На тај начин свака потпора која им се пружа служи далеко мање и само привидно савезничкој ствари, а далеко више и стварно за грађански рат, за рушење легитимног стања у земљи, њеног државног уређења и државног поретка, за завођење диктатуре једне незнатне мањине против тежња целог народа, који жели једино демократско државно и друштвено уређење у коме би могао да мирно развије све своје снаге и способности...“ (Војни архив Београд, ЧА, 20-3-22).

¹¹ Лидери савезничких сила у Техерану (Рузвелт, Черчил и Стаљин) сагласили су се да се партизанима у Југославији пружи највећа могућа помоћ у опреми и наоружању, што је фактички значило и признање НОВЈ као савезничке војске.

¹² Михаиловић је, по речима појединих историчара, рат изгубио у Каиру у којем се налазио медитерански штаб СОЕ (британске Управе за специјалне операције), где су стизале све информације (извештаји) британских војних мисија које су током рата боравиле на Балкану. Пресудну улогу у том заокрету према Михаиловићу одиграле су, наводно, совјетске „кртице“ – агенти КГБ у СОЕ који су у Каиру преправљали, мењали, па чак и уништавали извештаје и податке о борбама и жртвама Михаиловићевог покрета, приписујући често његове успехе Титу и представљајући комунистичког лидера као главног вођу југословенског отпора, што ће пресудно утицати да временом он добије Черчилову безрезервну подршку. Иако је британски премијер 1945. признао да је био преварен, за Михаиловића и његов покрет то више није имало никаквог значаја.

Иако је почетком рата и британски Би-Би-Си без задршке славио је Михаиловића као првог герилца у окупираној Европи, често чак преувеличавајући његове подвиге, почетком 1943. започиње беспопштеду кампању против команданта Југословенске војске у отаџбини и проглашава га колаборационистом, а за водећу личност отпора проглашава до тада непознатог Тита. Узрок тог заокрета откривен је тек деведесетих година прошлог века када је отпечаћена британска ратна архива и разоткривена превара управо совјетских агената инфилтрираних у британске тајне службе које су слале у Лондон информације о ста-

дили су се да пронађу формулу како би очували уставни континуитет и интересе круне у Југославији, а партизанског лидера натерали да ублажи свој леви радикализам и на унутрашњем и спољнополитичком плану прихвати компромис са југословенском владом у Лондону. Као објективно слабија страна у савезничкој коалицији, Британија је на Техеранској конференцији била принуђена на преоријентацију своје политике према Југославији и због глобалног споразума који су диктирали САД и СССР. Одбијајући предлог британског премијера о ангажовању англо-америчких снага у Југославији, чему је допринело и совјетско инсистирање да се савезничке снаге не расипају на Балкану, већ да се употребе у Француској како би се пружила ефикаснија подршка операцији „Оверлорд”, амерички Генералштаб и остали званичници нису били свесни чињенице да је на тај начин Југославија, као и читава источна Европа, фактички постала део совјетске интересне сфере.¹³ Захваљујући снази совјетског оружја и ставовима америчке дипломатије, Британци су дефинитивно изгубили ону иницијативу коју су у политици према Балкану и Југославији имали све до краја 1943. године.

У таквој ситуацији, крајем 1943. британска дипломатија отпочиње „операцију уклањања” генерала Михаиловића из југословенске владе и успостављања непосредне сарадње између партизанског покрета (комуниста) и краља Петра II Карађорђевића, очекујући у таквој комбинацији спасоносно решење за британске интересе у Југославији после рата. Играјући на карту „помирења” једног краља и једног

њу у Југославији. Представе о Југославији у званичном Лондону формиране су нарочито на основу извештаја (по неким тумачењима, фалсификованих) које је слао високи официр СОЕ (заменик шефа одсека СОЕ за Југославију) Џејмс Клагман. Он је имао већи утицај него било који други официр у обликовању информација које су служиле као смернице Форин офису (британском министарству спољних послова), председнику владе, Генералштабу здружених снага и британским официрима за везу који су припремани за слање у Југославију.

Почетак краја британске подршке Михаиловићу већ је најавио извештај (о стању у Југославији) који је британском премијеру (пред његов састанак са Рузвелтом) у јануару 1943. представио Бил Дикин на брифингу, а управо на основу фалсификованих докумената Џејмса Клагмана. Клагмана је, као главну совјетску критику у Каиру, разоткрио новинар Дејвид Мартин седамдесетих година прошлог века, када је истраживао разлоге за промену става савезника према Михаиловићу. У својој књизи *Мрежа дезинформација, Черчилова југословенска грешка* (1991) Д. Мартин тврди да је извештаје са терена систематски кривотворила или прикривала особа у Југословенском одсеку СОЕ, што су потврдила и каснија истраживања. Међутим, иза тог „највећег шпијунског скандала 20. века”, како пише Мартин, стоји читава плејада „шпијуна с Кембрица” (међу којима је најпознатији Ким Филби, касније проглашен за хероја Совјетског Савеза) које је Клагман још тридесетих година, за време студија на Кембриџу, регрутовао за совјетску службу. Током Другог светског рата обојица су радили за СОЕ. Непосредно пред састанак Черчила и Рузвелта у јануару 1943, командант каирског штаба СОЕ бригадни генерал Кибл је открио да су га подређени информисали о колаборацији Михаиловића чак и на основу непостојећих пресретнутих немачких извештаја који су наводно изгорели у пожару. Пошто је Черчил морао да буде информисан о ситуацији у Југославији уочи тог састанка, представљени су му подаци које му је „сервирао” Бил Дикин, а на основу Клагманових извештаја.

¹³ „Управо због америчке незаинтересованости”, тврди историчар Војислав Павловић, „став великих сила према Југославији био је утврђен у складу са совјетским жељама. Совјети су на тај начин свом штићенику Јосипу Брозџу Титу обезбедили и међународно признање и материјалну помоћ. Американци су истовремено уз помоћ Совјета једном заувек одбацили планове британског савезника о искрцавању на Балкану. Како су то експерти Стејт департмента већ септембра 1943. закључили у својим анализама, судбине појединачних држава биле су далеко мање значајне од глобалног споразума са Совјетским Савезом, од кога је зависио исход рата и мир у послератном периоду” (Војислав Павловић, *Од монархије до републике*, Београд, 1998, стр. 307).

револуционара, она се надала да ће пронаћи неопходну компромисну формулу којом би заштитила интересе своје земље, како оне тренутне (борба против непријатеља, пре свега), тако и дугорочне, који су се тicali политичког утицаја у том делу Европе после рата. У том смислу, Форин офис је почетком децембра 1943. овластио амбасадора Стивенсона да код краља Петра предузме кораке, како би га уверио у неопходност уклањања Михаиловића из владе и његове смене са челне позиције у ЈВУО.¹⁴ Истовремено, о истој теми разговарао је са краљем и председником југословенске владе (Божидарем Пурићем) и британски премијер Винстон Черчил. Под утиском недавно завршене савезничке конференције (у Техерану) и Маклејновог опширног извештаја (од 6. новембра) из Титовог штаба, британски премијер је саопштио југословенском краљу како је „дубоко импресиониран важношћу партизанског покрета” док, с друге стране, британска влада поседује „непобитни доказ” да генерал Михаиловић сарађује са непријатељем. Зато ће његова влада ускоро размотрити могућност да му предложи како би било пожељно елиминисати Михаиловића из кабинета. То исто је британски премијер поновио и Б. Пурићу, истакавши да „партизани имају преко 200.000 људи под оружјем, да се они боре чврсто и успешно против непријатеља, задржавајући око 14 немачких дивизија, док Михаиловић не ради ништа!”¹⁵ Тиме је отпочео снажан притисак британске дипломатије, а нарочито премијера Черчила на краља Петра и Божидара Пурића да се одрекну Михаиловића. Тај притисак ће се окончати у мају 1944. године распуштањем Пурићевог кабинета и избором нове (Шубашићеве) владе у којој није било више места за генерала Михаиловића као министра војног.¹⁶ Шубашић је, истовремено, добио задатак да оствари споразум са комунистима у Југославији.

¹⁴ Зборник НОР-а, 14-3, стр. 898-899; Форин офис, амбасадору Стивенсону, 6. децембар 1943. године

¹⁵ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или како је укинута монархија у Југославији*, Београд, 2001, стр. 67.

¹⁶ Поред дипломатског притиска на југословенског краља и владу, Британци су кренули и у прикупљање доказа на терену о Михаиловићевој неактивности. Бригадир Армстронг, који је у септембру 1943. као шеф британске војне мисије дошао у његов штаб преваходно са задатком да подстакне четничке акције, добио је накнадно прецизне инструкције да се Михаиловић компромитује. Од њега се тражило да пре 29. децембра истовремено изведе напад на две одређене тачке на железничкој прузи у долини јужне Мораве и Ибра. У питању су биле специфичне и тешке операције, за које се унапред знало да неће моћи да их изврши. Захтев је у ултимативној форми упутио сам командант савезничких снага на Средњем истоку генерал Вилсон преко бригадира Армстронга, коме је саопштено да је у питању тест за Михаиловића и који је требао да извести јесу ли операције изведене како треба (Војни архив Београд, ЧА, 20-4-26; 20-4-35; Писма бригадира Армстронга Михаиловићу од 9. и 17. децембра 1943. године).

Схватајући да захтеви генерала Вилсона имају више политички него војни значај, Михаиловић је изразио своју „добру вољу” да их испуни, јер је увиђао њихову важност за даље односе са савезницима. (Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир генерала. Изабрани ратни списи*, књ. 2, Приредили Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Б. Димитријевић, Београд 1998, стр. 134-136; Михаиловић, председнику Југословенске владе, 24. децембар 1943. године). Тражио је, међутим, више времена за припреме (до 15. јануара) и већа материјална и новчана средства. У међувремену је Форин офис званично саопштио у Доњем дому да се пружа већа помоћ партизанима под изговором да се они више боре, што је код Михаиловића повећало неповерење према Енглезима. Постао је према њима резервисан: жалио се да му не шаљу довољно оружја, жалио се и на вести Радио Лондона који хвали само партизане, а они управо спречавају његову активност ударајући му у леђа; сумњичио је Енглезе да својим инсистирањем на извршењу планираних диверзија желе само „да навучемо на себе немачке снаге, које сада нападају комунисте у Санџаку”, „да ми помогнемо комунисте, а комунисти би после тога одмах упали у Србију, која је стуб нашег отпора” (Исто, стр. 126, 130).

Суштина оваквог британског политичког маневра огледала се у намери да се краљ Петар II и комунистички лидер „натерају” на непосредну сарадњу, којом би се на индиректан начин заштитили интереси династије Карађорђевић, а самим тим и Британије у Југославији по завршетку рата. У којој мери се на томе истрајавало, говори чак и намера да се краљ пребаци у Југославију, где би се придружио Титу и партизанима. То је требао да буде Титов уступак или, како се тумачило у Лондону, „противвредност – *quid pro quo*” за британско напуштање Михаиловића.¹⁷ Нова британска политичка формула темељила се на Титовом компромису са новом Југословенском владом око формирања заједничке „привремене” владе у земљи, која би на спољнополитичком плану „помирала” совјетске и британске интересе у Југославији. Такву политичку оријентацију најсликовитије је изразио британски премијер, када је октобра 1944. године у Москви понудио Стаљину познату формулу „фифти-фифти” – поделу политичког утицаја у Југославији између Велике Британије и Совјетског Савеза. Према Браниславу Глигоријевићу, „од тренутка када је идеја водилца те политике постало зближење једног монарха и једног револуционара, она се почела вртети у круг и из тог круга тешко је било изаћи. Знало се да Тито не жели споразум са краљем, чак ни по цену жртвовања Михаиловића, а ни краљу није било лако да се одрекне команданта своје војске у земљи, нити да прихвати Тита. С друге стране, помагањем Тита утирао се пут комунистичком режиму у Југославији, а одбацивањем Михаиловића губиле су се његове присталице у Србији које су биле антикомунистички настројене. Британску политику, међутим, вукла је матица догађаја, а пре свега ситуација на Источном фронту где су се совјетске трупе средином 1944. године нашле на граници према Румунији”.¹⁸

Инсистирајући на формирању заједничке владе од представника НКОЈ-а¹⁹ и Југословенске избегличке владе, уз константан притисак на Тита да се сусретне с краљем Петром, британска званична политика (посебно премијер Черчил) настојала је да „разводни” народноослободилачки покрет и ублажи револуционарни радикализам партизанског вођства, упорно истрајавајући на свом главном циљу – очувању уставног континуитета и спасавању монархије у Југославији. Тито је, међутим, чврсто стајао иза одлука АВНОЈ-а и пристајао само да до краја рата неће покретати питање политичког устројства земље.²⁰ Упркос Маклејновој аргументацији и Стивенсоновим утисцима о беспредметности разговора о статусу монархије с партизанима²¹ и немогућности њиховог помирења, јер су партизани уопште, а Тито нарочито, непроменљиво против краља и да би сваки покушај да се по сваку цену наметне питање мо-

¹⁷ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 65-66; ФО 371/44243, Р 213/8/92; Черчил, Идну, 29. децембар 1943; Б. Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић*, стр. 79-160.

¹⁸ Б. Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић*, стр. 103-104.

¹⁹ Национални комитет ослобођења Југославије, извршни орган АВНОЈ-а, изабран на његовом другом заседању у Јајцу крајем новембра 1943. године.

²⁰ У том смислу, Тито се у разговору са В. Черчилом у Напуљу 12. августа 1944. морао децидирано изјаснити да „нема намеру да наметне комунизам својој земљи и да неће користити оружане снаге свога покрета да би утицао на слободну вољу народа у погледу будућег режима у земљи...” (*Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945*, књ. II, Београд, 1989, стр. 211).

²¹ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 50, 56, 58. и 62; Стивенсонови телеграми британском Министарству спољних послова од 20, 24. и 25. децембра 1943. и Маклејново писмо од 27. децембра 1943. године

нархије постигао супротан ефекат, британски дипломатски врх са премијером Черчиллом и министром спољних послова Ентони Идном на челу упорно је, крајем 1943. и током 1944. године, настојао да обе стране приволи на сарадњу.²² Колико је, после свега, било очигледно Черчилово разочарење због неуспеха његове политике према Југославији говори, поред осталог, и писмо које је крајем новембра 1944. упутио свом сину Рандолфу: „...Врло сам се био разочарао у Тита, који није одговорио на великодушан начин којим сам му се приближио и пословао са њим...”²³ Међутим, британски премијер је и даље веровао у своје добре односе са Стаљином и у његове намере по питању јединствене политике у Југославији и њене будућности. Очигледно, остала му је још само нада да га његов велики савезник у том смислу неће изневерити. Међутим, наредни догађаји ће показати да ће тек на овом плану британски премијер доживети разочарење и велики дипломатски неуспех.

Српско питање у савезничкој политици према Југославији 1944.

Српско питање (учешће Србије у рату и борбено ангажовање српског народа у целини) било је једно од кључних адута на којима је британска дипломатија градила своју политику компромиса у Југославији, политику у којој се ослањала на аргументацију: о партизанима као најјачем „противосовинском елементу у Југославији ван Србије” и Михаиловићевим снагама као „главном организатору отпора” у Србији, о националној поделјености Југославије, неспремности Срба да прихвате комунизам²⁴ и монархистичкој опре-

²² Исто, стр. 59-60; Форин офис (Идн), Стивенсону, 25. децембар 1943. године.

На примедбе свог амбасадора и бригадира Маклина, државни секретар је одговарао: „Морамо покушати навести те две стране да сарађују, иако су изгледи за успех веома мали. Ако то не учинимо, могло би нам се пребацити у будућности, јер и даља изолација Краља у Каиру може само неповољно утицати на изгледе монархије после рата... Након провокативне акције Тита у вези са питањем монархије и владе, бојим се да ће Тито, ако избегнемо да о томе сада с њим говоримо, бити охрабрен да наметне своје захтеве за признавање своје владе, па ћемо на крају бити натерани у незгодан положај или да признамо Титову владу и Краљеву владу, или ћемо бити приморани да одбацимо Краљеву владу што би очигледно било непоштено према Краљу” (Исто).

²³ Војни архив, НОВЈ, 2230-11-13; Писмо Винстона Черчила Рандолфу Черчилу, 23. новембар 1944. године.

Черчил је наивно веровао да Тито неће наметнути совјетски режим у земљи, нити пасти под искључиви руски утицај, штавише, да партизанског вођу може придобити на своју страну. Та „опчињеност Титом”, сматра Б. Глигоријевић, „упркос различитим упозорењима обавештајних служби, као да је била нека Черчилова унутрашња потреба. Одлука да пошаље свог сина у Тито међу партизанима био је један романтичарски гест сличан ономе из његове младости када је учествовао у Бурском рату. Одушевљавао се читајући опширне извештаје и писма свог сина о сусретима с Титом и партизанима по Босни и Хрватској. Тита је доживљавао као неког шумског горштака, неустрашивог борца, југословенског Робина Худа који се бори за правду и слободу малих људи. Ту фантазију је можда и свесно уносио у народ који иначе воли такве мелодраме”. (Б. Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић*, стр. 113.)

²⁴ Мишљење да „у Србији има врло много сељака - земљорадника који би пружили снажан отпор било каквом покушају да им се наметне комунистички систем” Черчил је изнео у разговору са Владимиром Велебитом, шефом мисије НОВЈ код британске Врховне команде, 22. маја 1944. (*Документи о спољној политици СФРЈ*, књ. II, стр. 119). Своје убеђење „да постоји велики део српских сељака који не би био врло срећан да види увођење комунистичког система”, Черчил је поновио и у разговору са Ј. Брозом у Напуљу 12. августа 1944. године (Исто, стр. 215).

дељености српских сељака, без обзира на касније извештаје британских официра из Србије о полету народноослободилачког покрета у источним деловима Југославије у другој половини 1944. године. Полазећи од уверења да је Михаиловићев положај још увек јак у Србији и да се Тито не може надати учвршћењу својих позиција у њој, а да не ризикује грађански рат ширих размера, шансу да се он избегне британска дипломатија је видела у уклањању генерала Михаиловића и придобијању његових снага за сарадњу са партизанима. Једина особа која је била у стању то да изведе био је краљ коме Михаиловићеве снаге, као делови Југословенске краљевске војске, дугују верност и коме су веома одане. Краљ се зато морао одмах вратити у Србију како би отпустио Михаиловића, преузео од њега заповедништво над војском и успоставио сарадњу са Титом против Немаца. Евентуалан успех његове мисије допринео би не само ратним напорима, већ би спасао монархију и очувао јединство Југославије, чиме се избегавао „готово сигуран“ грађански рат који се очекивао након повлачења Немаца. Међутим, по мишљењу бригадира Маклејна и других британских званичника, нису постојали реални изгледи да би Тито прихватио овакав предлог, а постављало се и питање британских гаранција у смислу краљевих могућности да наведе Србе на сарадњу са партизанима.²⁵

Оставку Југословенске владе и одстрањивање генерала Михаиловића Черчил је доживљавао као политички преокрет који ће Британцима олакшати сарадњу са Титом. Обраћајући се тим поводом посланицима Доњег дома, он је 24. маја 1944. ипак признао да не зна шта ће се догодити у оном делу Југославије који контролишу Срби, пошто је Михаиловић, иако без ослонаца у влади, у њему задржао утицај на становништво. И том приликом Черчил је тврдио да у Србији постоји велики број сељака – приватних власника који су мање одушевљени комунизмом него они у Хрватској и Словенији. Иако се Тито уздржавао од исказивања комунистичке стране своје личности и прокламовао да неће мењати систем власништва и друштвени систем који влада у Србији, „друга страна то, међутим, још не прихвата“. Повлађујући на изванредан начин Србима, који су „народ с историјском прошлосту“ („из Србије је дошла искра која је запалила пожар Првог светског рата“ и да се памти „њихово историјско повлачење преко планина“), Черчил је у свом говору пред британским посланицима нагласио да је циљ британске политике да се постигне уједињење свих снага у Југославији, које је подразумевало и уједињење свих снага у Србији „под војним руководством маршала Тита“: „У сваком случају, то је срж наше политике према Југославији и овај Дом ће запазити да су сва питања монархије или републике, левице или деснице, строго подређена главном циљу који нам је на уму. У нечем подупиremo Краља, у другом комунисте – ми не покушавамо ојачати ову или ону идеологију“.²⁶ Черчилов говор, којим је ставио у исту раван краља и Тита, десницу и левицу, монархију и републику, уз наглашавање Титове руководеће улоге у уједињавању свих снага у земљи, представљао је, у ствари, најаву дефинитивног политичког заокрета британске дипломатије, чија ће жртва на крају бити и сам краљ Петар II Карађорђевић.²⁷

²⁵ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 142-143.

²⁶ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 163-165.

²⁷ У Черчиловој упорности да оствари непосредну сарадњу између партизана и краља Петра у Србији по уклањању Михаиловића, Титови блиски сарадници су слутили смишљену замку али су назирали и „упадљиву наивност Черчилових ставова“ коју је на упечатљив начин описао М. Ђилас у својим сећањима: „Шта би значило краљ у партизанској, комунистичкој војсци? Држали смо да су те наивности намерне – прикривене замке (старог империјалистичког вука). То утолико пре што је из Черчилових порука изби-

У периоду када се решавала судбина Србије, првенствено на војном плану, у лето 1944. врховни командант НОВЈ био је изложен снажном притиску британске дипломатије, посебно Черчила, да се сусретне с краљем и што је могуће пре реализује њихове планове о формирању јединствене владе. Схватајући намере Британаца којима се журило са формирањем заједничке владе у Југославији пре него што се оствари контакт између Црвене армије и НОВЈ, Тито је тактизирао, одуговлачећи разговоре са британским званичницима и Шубашићем, о чему сведочи и његов недолазак у Казерту на заказани састанак са главнокомандујућим савезничких снага у Средоземљу генералом Вилсоном, 12. јула 1944. године.²⁸ Драматизујући случај Србије, Британци су настојали да јој обезбеде посебан субјективитет у односу на народноослободилачки покрет, под сопственим патронатом. Иза њихових манипулација „великим бројем српских сељака земљорадника, можда њих 200.000, који су противнемачки расположени”, где је, међутим, „јак српски национални осећај”,²⁹ „антипартизанским и промонархистичким ставом 200.000 српских домаћина”, затим Черчилових изјава о „опозицији српског народа према народноослободилачком покрету” (изречених у разговору са Титом у Напуљу 12. августа 1944.);³⁰ затим, порука Титу да „војна нужда” налаже да се „садашња инертна маса српског становништва старе Србије мобилише и употреби у ратном напору и да би он то требао бити у стању постићи само ако одбаци свој комунизам и увери Србе који

јала теза да су Срби већином противу нас, односно за краља. Та теза је и јавно оживљавана на Западу – ускоро потом у виду нацрта да два покрета, четнички и партизански, треба и територијално подвојити. На све то ми смо гледали као на кабинетске, али опасне комбинације, срачунате на спасавање Србије за четнике, а на ширем плану и спречавање спајања нашег покрета са Црвеном армијом. Србија је и даље била кључна, самим тим што смо ми у њој још увек били слаби: с „освајањем” Србије такве и свакакве комбинације губиле су тле” (М. Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1991, стр. 371).

²⁸ Одбијање да се одазове Вилсоновом позиву и учествује у разговорима о „стварима од војне важности” Тито је правдао својом заузеташћу, тренутном војном ситуацијом у Југославији, а Маклејну тумачио наводно реакцијама „у целој земљи, нарочито у Хрватској и Словенији, на споразум са Шубашићем (од 16. јуна 1944. – прим. М. З.) које нису повољне и да би, кад би он у овом одлучном тренутку пошао у иностранство, оне имале још узнемиравајући učinак на јавно мишљење, што би неповољно деловало на његов углед”. (Војни архив Београд, НОВЈ, 2220-1-11; Маршал Југославије, генералу Вилсону, 17. јуни 1944. године; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 21, стр. 290, ПРО, ФО 371/44291, Р 10763/44/92; Ф. Маклин, генералу Вилсону, 10. јули 1944. године) Нудио је, притом, „ако је ствар хитна и у вези са извесним операцијама” да пошаље своје најближе сараднике којима би британски генерал изложио своје „захтеве и предлоге у погледу операција у Југославији” (Војни архив Београд, НОВЈ, 2220-1-11).

Маклејнове процене о разлозима Титовог избегавања да пође на заказани састанак са генералом Вилсоном у јулу 1944. указују и на његове страхове да ће бити „увучен у тројне политичке дискусије” за које он није био спреман и да би могао бити „неочекивано суочен с краљем Петром”. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 21, стр. 289; Маклејн, генералу Вилсону, 9. јули 1944. године) Титов блиски сарадник М. Ђилас о томе пише: „Поврх тога, тада се у Италији налазио краљ Петар II и ми смо сумњали, а имали и обавештења, да генерал Вилсон на препад смера уприличити сусрет Тита и краља. Такав сусрет не би ничим допринео, сем стварању конфузије међу нашим, радикализованим, око јајачких одлука окупљеним присталицама. Британци тада нису ни крили своја настојања да „разблаже Титово вино”: ми смо знали да то није могуће, али би нас сличне смицалице заплеле у објашњавања, ако не и у пренаглашени радикализам. Сем тога, тада су се по Италији расули четници из земље и из емиграције, па смо се прибојавали за Титов живот, утолико више што су и односи са Британцима потхрањивали нашу преопрезност” (М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 391).

²⁹ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 163-165; Черчилов говор у Доњем дому, 24. маја 1944. године.

³⁰ *Документи о спољној политици СФРЈ*, књ. II, стр. 235; Записник са састанка В. Черчила и Ј. Б. Тита у Напуљу 13. августа 1944. године.

због тога сада њега и његову организацију гледају са сумњом³¹,³¹ читих тенденција (у савезничким земљама) „да се покрет у Југославији дели на: покрет Срба под Дражом Михаиловићем и партизански покрет код других народа“³², Черчилових инсистирања на „измирењу између српског народа и народноослободилачког покрета, како би се све енергије могле усредсредити против заједничког непријатеља“³³, Бејлијевих изјава да би се „тежак и проширени“ грађански рат између Михаиловића који још увек „води јаку четничку организацију“³⁴ и Титових снага у Србији могао избећи једино ако би се постигло пристајање Михаиловићевих снага уз Титову армију „*en bloc*“³⁵ и др., стајале су јасне намере да се британској дипломатији обезбеде што боље позиције у Србији уочи савезничке конференције у Москви (октобра 1944), када је Черчил планирао да понуди

³¹ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 140; Предлог пуковника Хадсона разматран на састанку код британског државног подсекретара О. Сарџента, 2. маја 1944.

У нацрту поруке Министра Председника (В. Черчила) која је у мају 1944. припремљена за маршала Тита пише: „Пратим са великим занимањем напредовање Вашег покрета у Србији, где видим да се сада повећава опсег ваших војних операција. Знам да схватате важност напада и уништавања важних циљева смештених у том подручју за ратне напоре Савезника у садашњем тренутку, а посебно рудника хрома и железничке пруге Београд – Солун. Надам се да ћете уложити све напоре да бисте мобилисали знатне залихе људства које још увек остају изван Вашег покрета у Србији да бисте непријатељу нанели највеће могуће неприлике. Како ће Вам генерал Велебит рећи, намеравамо направити све што можемо да бисмо повећали своје испоруке у она подручја о којима се ради, како бисмо Вам омогућили тиме да постигнете уједињење напора у Србији против Немаца. Не бисте ли, у ту сврху, могли донекле изаћи у сусрет оним елементима у Србији који, иако спремни да се боре против Немаца, сада још нису вољни придружити се Вашим снагама због политичких разлога? Та би се потешкоћа могла превладати и постићи уједињењем против заједничког непријатеља ако бисте у њиховом случају ублажили прописе који постоје у Вашој војсци у вези са стварима као што су знакови и политичко усмерење. Сигуран сам да схватате једнако као ја важност уклапања у овом тренутку свих могућих људских и материјалних средстава у борби против непријатеља и да ћете у том циљу бити вољни предузети мере које ће придонети не само ратним напорима Савезника, већ и јединству Југославије кад се једном извојује победа“ (Исто, стр. 141-142).

³² *Документи о спољној политици СФРЈ*, књ. II, стр. 245; Шубашићева изјава са заједничке седнице НКОЈ-а и председника Југословенске владе (цитирана из записника), одржане на Вису 19. августа 1944.

³³ Исто, стр. 210, 223; Черчилова изјава са састанка у Напуљу 12. августа 1944. и став из Меморандума упућеног од стране председника британске владе маршалу Титу 13. августа 1944. године.

Овај Меморандум британске владе којим се инсистирало на споразуму између народноослободилачког покрета и српског народа, Тито је на седници НКОЈ-а 17. августа 1944. оценио као неприхватљивим: „Краљевска емигрантска влада жели да дође до споразума између нас и српског народа. Ја такву садржину меморандума као базе за разговор нијесам прихватио, с једне стране мотивишући то тиме да ми у Србији имамо непосредно далеко више и јаче војне формације него што их има Дража Михаиловић, који сарађује са Њемцима. Друго, да је таква формулација уопште неправилна, јер борба српског народа против окупатора укључена је у народноослободилачки покрет народа Југославије и чини са њим неразводиво и неразориво јединство...“ (Исто, стр. 238-239).

³⁴ На основу извештаја са терена на које се позивао, пуковник Бејли је *Михаиловићеву војску процењивао на 20.000 људи под оружјем и 45.000 способних за мобилизацију*. (Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 140).

³⁵ Бејли је, у том смислу, нудио конкретан предлог: „На првом је месту битно уклонити Михаиловића и његове непосредне сараднике који су одговорни за његову садашњу незадовољавајућу политику. Једина особа која то може направити јесте краљ коме Михаиловићеве снаге, као остаци југословенске краљевске војске, дугују верност и коме су оне заправо врло одане. Краљ се мора стога одмах вратити у Србију да би отпустио Михаиловића и преузео од њега заповедништво, те успоставио сарадњу с Титом против Немаца...“ По мишљењу пуковника Бејлија, Тито је прецењивао своју снагу, а потцењивао врло реалну вредност коју би краљ за њега представљао уколико би му довео Србе. (Исто, стр. 142-143.)

Стаљину поделу политичког утицаја на југоистоку Европе, самим тим и у Југославији. Брзо продирање Црвене армије у лето 1944. натерало је Черчила да убрза планове о „подели одговорности за контролу над малим државицама у средњој Европи”, како је амерички историчар Фејс назвао Черчилове покушаје да склопи формални споразум са Стаљином о подели интересних сфера у том делу света.³⁶ Британске намере у Србији недвосмислено је изразио и шеф Форин офиса, почетком јула 1944, у својој критици Маклејну поводом његовог „подсећања Тита да влада његовог Величанства врло жели и на војном и на политичком пољу видети да се шири опсег партизанског покрета и партизанске активности у Србији”. Идн је у писму Маклејну, 5. јула 1944, наглашавао да, без обзира на размишљања о повећању помоћи партизанским снагама у Србији, „није нам стало да помогнемо Титу да наметне себе и свој режим српском народу, што би могло изазвати оштар отпор и трајно незадовољство. Наша политика је да споразумом између Тита и владе (И. Шубашића – прим. М. З.) изградимо систем сарадње између партизана и свих оних Срба који се желе борити против непријатеља”.³⁷

Супротно британским политичким комбинацијама, Србија је у другој половини 1944. одговорила снажним полетом народноослободилачког покрета. О војно-политичкој ситуацији у време операција за ослобођење Србије, почетком септембра 1944. године, писао је и шеф британске мисије при Главном штабу Србије мајор Хеникер, „да се последњих дана сва Србија изјаснила у корист партизана, не само стотине него десетине хиљада људи. Неће више бити могуће наоружати реку људи који се придружују”. Британски официри били су фасцинирани „наглим преокретом и брзином којом је Србија постала партизанска”,³⁸ нарочито после краљевог позива од 12. септембра 1944. да се све патриоте прикључе народноослободилачком покрету. На другој страни, били су затечени одлучујућим поразом најелитнијих четничких формација у Србији (на Копаонику августа и у северозападној Србији сеп-

³⁶ Наведено према: Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 2, Ријека, Загреб 1981, стр. 874-875.

Први нагвештаји о могућој подели интересних сфера на Балкану појавили су се почетком маја 1944. године. Забринут због брзог напредовања Црвене армије, у ноти министру спољних послова А. Идну од 4. маја 1944. британски премијер је изражавао своју намеру да се Совјетима мора јасно ставити до знања да британска влада неће прихватити совјетизацију Балкана. Идн је био приморан да примети да Британци носе свој део одговорности за насталу ситуацију, јер је њиховом заслугом Брозов покрет добио материјалну подршку и стекао међународни углед. (W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941-1945*, New Jersey, 1973, стр. 240-241).

³⁷ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 221-222.

³⁸ Наведено према: Венцеслав Глишић, Савезници и ослобођење Србије 1944, *Историја 20. века*, 2/1994, стр. 113.

Извештавајући из Лондона о „нервози у Форин офису” поводом објаве рата Бугарској од стране СССР-а и „незадовољству Енглеза овим кораком Руса”, Владимир Велебит је 21. септембра 1944. писао председнику Националног комитета: „Нервоза која је настала у круговима енглеског Министарства спољних послова појачана је за њих неочекиваним догађајима, устанком у Србији. Они су, изгледа, стварно били поверовали у извештаје пуковника Бејлија да је расположење у Србији противпартизанско, да има 200 хиљада српских домаћина који мрзе партизане /говор Черчилов у Парламенту од 24. маја/. Они су на тој претпоставци изградили своју политику према Југославији, верујући да ће краљ имати јаку потпору у Србији, и да ће Дража Михаиловић бити онај који ће руководити народним устанком у Србији. Догађаји у Србији показали су, међутим, да су њихова очекивања била потпуно погрешна и да не могу више играти на карту Драже Михаиловића. Због тога они сада још жешће инсистирају на питању формирања јединствене владе и то одмах, без одлагања...” (Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, I - 3 - 6 / 982).

тембра 1944. године), све присутнијим дезертирањем четника и недићеваца и њиховим прилажењем партизанима. Суноврат свог покрета генерал Михаиловић је у септембру покушао да ублажи новим мобилизацијама, додуше неуспелим, а његовим напуштањем од стране савезника судбина четничког покрета у Србији била је дефинитивно запечаћена. Бележећи своје утиске из ослобођених подручја централне Србије септембра 1944. године, Фицрој Маклејн није био изненађен наглим ширењем партизанског утицаја, с обзиром на то да „велики део не само партизанских бораца већ и војних и политичких вођа чине Срби“, што је утицало да је (партизански) „покрет који је почео (1941) у Србији остао по карактеру и везама у великој мери српски”.³⁹ Иако су процене бригадира Маклејна о „одлучујућем утицају” британских испорука оружја и другог војног материјала на ток рата у Србији биле предимензиониране, чињеница је да су оне одлучујуће допринеле нарастању партизанских снага у јужној Србији које су могле равноправно да се укључе у борбу за њено ослобођење, заједно са групацијама НОВЈ које су продирале из западних делова Југославије. Сарадња партизана са британским официрима на терену биће, ипак, поремећена након пребацивања Главног штаба у Србију (у јулу 1944. године), са којим је стигла и совјетска војна мисија са генералом Горшковим на челу. Од тада, по диктату Врховног штаба, односи са Британцима у Србији нагло су захладнели,⁴⁰ што ће утицати и на смањење испорука њихове помоћи које су у јулу и августу постајале све мање, да би Врховни штаб почетком октобра 1944. објавио да ће Црвена армија убудуће комплетно снабдевати партизана у Србији. Тито је 4. октобра из Крајове јављао Главном штабу Србије: „Од сада ћете цео материјал добијати од Руса. Обрађајте се Горшкову за све што се тиче снабдевања, мјеста бацања, сигнала итд. Енглески авиони биће употријебљени за друге предјеле”.⁴¹ Неповерење према британским мисијама довело је до тога да су се оне нашле скоро изоловане у штабовима НОВЈ, што је подстакло Маклејна да у Титовом одсуству оштро протестује код С. Жујовића: „Рекао сам да је трвење у Титовој одсуности достигло врхунац, да се питамо не траже ли партизани изговор да би прекинули све односе са Великом Британијом и САД”. Сличну претпоставку изнео је и шеф британске мисије

³⁹ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 327-330.); Тајна белешка бригадира Маклејна о војној и политичкој ситуацији у Србији, септембар 1944.

Интересантно је, на пример, размишљање шефа британске војне мисије о менталитету српског народа у Србији, где примећује помањкање „духа фанатичног самопожртвовања који је у другим деловима земље навео целе породице да баце себе и све што поседују у борбу за ослобођење”. Опредељујући се већином (1942. и 1943. године) за четничку доктрину о неактивности и мирењу са стањем које им омогућује да заштите своје власништво и избегну трагичне последице рата, изгледа за брзи повратак на мирнодопске прилике (1944. године) наводе Србе, „који воле мир, да с искреним одушевљењем поздраве партизана који сада долазе као ослободилачка војска која тера пораженог непријатеља и са собом доноси закон, ред и сигурност, за разлику од герилаца који су пре три године својим активностима привукли страшну одмазду на оне који су их примили у заклон”. Наглашавајући да је „тешко проценити стварну снагу промонархистичког опредељења српског народа” (чије су понашање током рата, углавном, условљавали материјални и егзистенцијални мотиви), британски дипломата је уочавао разлику између припадника старије генерације, међу којима „многи без сумње осећају оданост према династији” и схватања млађе генерације која је, „надахнута идејама партизана”, већим делом „непријатељски расположена или равнодушна у односу на монархију” (Исто).

⁴⁰ В. Глишић, *Савезници и ослобођење Србије 1944, Историја 20. века, 2/1994*, стр. 111.

⁴¹ Војни архив, НОВЈ/ВШ, 28-1-1/8.

код Главног штаба Србије, мајор Хеникер: „Неповерење у намере савезника по питању Србије лебди у ваздуху”.⁴² Погоршање односа са руководством партизана у Србији британски официри су тумачили утицајем совјетске мисије, Брозовим одсуством, британским искрцавањем у Грчкој и покушајима искрцавања у Албанији, као и присуством америчке војне мисије пуковника Макдауела код четника.⁴³

На другој страни, незадовољство и неповерење према Англоамериканцима почело је да показује и становништво већих градова у Србији, нарочито због савезничког бомбардовања које је отпочело у пролеће 1944, знатно пре договорене координације дејстава између НОВЈ и савезничке команде у Казерти (операција „Ретвик”), августа 1944. године. Савезничко ваздухопловство бомбардовало је Београд 16. и 17. априла 1944, на сам дан Ускрса; током априла и маја бомбардовани су и Никшић, Подгорица, Ниш, Лесковац, Книн... Сви већи градови у Србији током 1944. године бомбардовани су по неколико пута. Осим стратешких ефеката, у њима је погинуло више хиљада цивила и причињена велика материјална штета, посебно у Србији. Најдрастичнији је био случај Подгорице, која је сравњена са земљом маја 1944. године.⁴⁴ О разорном бомбардовању Лесковца и рушењу објеката у Грделичкој клисури бригадир Маклејн, који је по одобрењу Коче Поповића посматрао бомбардовање овог града из непосредне близине, оставио је импресивно сведочење у мемоарским записима „Рат на Балкану”, очевидно ужаснут последицама овог чина. Није очекивао – како је причао Кочи Поповићу – толики број авиона и такво разарање које му је личило „као да је неко употребио тежак ковачки бат да би скрцао лешник”. Маклејн ће 25. септембра 1944. обавестити А. Идна, британског министра спољних послова, да су трупе НОВЈ „ванредно сарађивале и имале успеха с нама у недавном свеопштем нападу на немачке комуникације у Југославији”. Он бележи да су у операцији „Ретвик”, поред осталог, „онеспособљени следећи делови пруге: Ниш–Врање, Краљево – К. Митровица и Ниш–Ћуприја, док су цеста и пруга од Ниша до Софије сада у рукама партизана све до бугарске границе. Те су операције паралисале покрете немачких трупа и, нарочито, смањиле изгледе Немца да се успешно извуку из Грчке”.⁴⁵

Дуго се у историјској науци и публицистици ћутало о разарању градова, цивилних објеката и страдању становништва у англо-америчком бомбардовању Србије. Евидентно је да су бомбардована 23 града, од којих 14 у Србији, а Краљево, Београд и Ниш више пута. Забележено је, такође, да је 2. септембра 200 „летећих тврђава” бомбардовало Ниш, а 120 Краљево; 3. септембра 84 авиона бомбардовало је Косовску Митровицу, а 200 рејон Београда, када су оштећени мостови на Сави. Чињеница је да су густе формације бомбардера гађале тунеле, мостове, железничке станице, војне и индустријске објекте који су били у функцији немачке војне индустрије и концентрације трупа, али су неретко погађале и цивилне објекте, остављајући за собом огромне цивилне жртве. Према сачуваним изворима, Коча Поповић је више пута инсистирао да се бомбардују Куршумлија, Прокупље, Приштина,

⁴² В. Глишић, Савезници и ослобођење Србије 1944, *Историја 20. века*, 2/1994, стр. 111.

⁴³ Исто, стр. 114.

⁴⁴ Б. Петрановић, *Србија*, стр. 614.

⁴⁵ Д. Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, стр. 328.

Крушевац, Рашка, Подујево, Косовска Митровица, Краљево, Лесковац, комуникација Скопље–Краљево–Чачак...⁴⁶ Он је чак „прецизирао” и улице у којима су били станови Немаца, па и палату „Албанију”, школу „Краљ Александар”, шупе у Топчидеру... У тим објектима боравили су Немци, али са њима неминовно је страдало и невино становништво, углавном грешком пилота.⁴⁷

Иако су савезничка бомбардовања у Србији, неспорно, имала стратешки карактер,⁴⁸ посебно операција „Ретвик” која је договорена између Тита и генерала Вилсона у Напуљу августа 1944, према тумачењу појединих историчара намеће се утисак да је бомбардовање српских градова у пролеће 1944, синхронизовано са Черчиловим дипломатским притиском, „било толико упадљиво да се морало помислити да једно с другим стоји у вези”. „У сваком случају”, тврди Бранислав Глигоријевић, „користи из свега тога највише су извукли Тито и Руси. Молотов ће касније у поверењу рећи Шубашићу да су Британци и Американци непопуларни у Србији због ‘криминалног’ бомбардовања њених градова тог пролећа”.⁴⁹ У својим сећањима М. Ђилас се осврће на спорове који су избили „између нас и Британаца” поводом бомбардовања градова које су држали Немци: „Повод су била бомбардовања Сплита и Београда. Сплит бисмо некако и прогутали: мањи град с пристаништем, не може баш свака бомба да погоди војни објекат. Али кад су нам другови из Србије описали бомбардовање Београда на Ускрс 1944. године... Ми смо имали обавештајце у Београду који су нам доставили детаљне и прецизне податке о касарнама, магацинима, депоима. Те податке, уцртане, доставили смо Британцима. А савезничка авијација је ‘теписима’ прекрила град који се био зарадовао ескадрилама савезника. Ниједан војнички објекат није био погођен, сем што је случајно страдала и понека група Немаца. Разарања не мања, а очај чак и дубљи но у немачком нападу 6. априла 1941. године: емотивно – жалили смо град – митско страдалиште које је већ Хитлер претворио у развалину и мучилиште, политички – сумњали смо, каткада веровали, да савезници врше таква бомбардовања да би нама, као комунистима, отежали послератну обнову и сређивање”. Ђилас тврди да је Тито том приликом позвао представника британске мисије и „излио на њега огорчење и категоричан захтев да убудуће ни један град у нашој земљи не може бити бомбардован без нашег пристанка.” Тито је, наводно, према Ђиласовим тврдњама, запретио да ће објавити како савезници врше бомбардовања насеља у којима нема војних циљева „или без обзира на војне циљеве...”: „Савезници су и касније бомбардовали неке градове, али – у договору с нама и када је то изгледало оправдано с војничког гледишта. Тако су остали поштеђени значајни градови, а и индустријски објекти. У мом сећању је остало да су и у Загребу били назначени војни објекти: безобзирно бомбардовање Београда и Сплита је уштедело Загребу сличну судбину...”⁵⁰

⁴⁶ Војни архив Београд, НОВЈ/ГШС, кут. 184; Књига отпремљених депеша Главног штаба Србије

⁴⁷ Наведено према: И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 564-565.

⁴⁸ Ђорђе Станковић, Ревизионистичка историографија и савезничко бомбардовање Београда 1944. године, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2006.

⁴⁹ Б. Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић*, стр. 105.

⁵⁰ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 392.

Док се, на једној страни, појачавао притисак британске дипломатије око формирања јединствене владе, после Техеранске конференције растао је и совјетски утицај у Југославији, нарочито по доласку совјетске војне мисије са генерал-лајтнантом Николајем Корњејевом у Врховни штаб фебруара 1944. године.⁵¹ Тим поводом, Черчил је 1. априла 1944. писао Идну да постоји „мало сумње да Руси неће све учинити за успостављање комунистичке Југославије под Титовом управом, и да ће они све друго што се њима противи денунцирати као (недемократско)”.⁵² Иако су начелно прихватили британску политичку иницијативу у Југославији, подстичући Броза да направи договор са Шубашићем уз напомену да се „најпре мора учврстити у Србији”,⁵³ Совјети лично нису били уверени у успех њене компромисне формуле. Сумњу, посебно око комбинација са краљем Петром, изразио је и Вјачеслав Молотов у својој поруци британском премијеру од 22. априла 1944. године: „За совјетску владу је тешко у овом моменту да просуди какве резултате могу да донесу преговори са краљем Петром пошто је он још увек повезан са генералом Михаиловићем који је себе још давно потпуно дискредитовао. Промене у југословенској влади уколико се не употребе за одговарајућу помоћ маршалу Титу и народно-ослободилачкој војсци Југославије, једва да могу да послуже неком корисном циљу. Било би боље постићи споразум по том питању са маршалом Титом који стварно поседује моћ у Југославији. Такав споразум био би од интереса за савезнике – посебно у садашњем тренутку”.⁵⁴

Приближавањем совјетских армија Балкану, Титу и совјетским вођама Стаљину и Молотову журило се са расплетом у Србији у којој су партизанске снаге биле још увек слабије у односу на снаге НОВЈ у западним деловима Југославије. У пролеће 1944. године Србија је била тек пред масовним устанком, са упориштима у југоисточној Србији, почетком оживљавања борби у Шумадији, стварањем нових и зна-

⁵¹ Долазак Совјетске војне мисије у Врховни штаб НОВЈ, после њеног признања у Техерану, додатно је допринео учвршћењу међународних позиција партизанског покрета у Југославији. Југословенско партизанско руководство одговорило је слањем Војне мисије НОВЈ априла 1944. у СССР са генерал-лајтнантом Велимиром Терзићем на челу и генерал-лајтнантом Милованом Ђиласом, чланом Политбироа ЦК КПЈ. Упоредо са успостављањем непосредне везе између Команде Црвене армије и Врховног штаба, која је требала првенствено да обезбеди совјетску помоћ НОВЈ (чињеница је да СССР у другој половини 1944. године преузима све већу иницијативу у снабдевању, посебно партизана у Србији, неопходним ратним материјалом – оружјем, муницијом, одећом и обућом, санитарским материјалом, радио-станицама, храном...), мисија НОВЈ имала је и одговарајућа политичка овлашћења: да оствари сарадњу између НКОЈ-а, односно Тита као његовог председника и повереника за послове народне одбране и совјетских власти око решавања питања везаних за војну, економско-финансијску (снабдевање), здравствену, пропагандну, политичку и остале области деловања народно-ослободилачког покрета у завршници рата у Југославији.

⁵² Винстон Черчил, *Други светски рат*, Мемоари, књ. V, Београд, 1964, стр. 456; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 374.

⁵³ В. Глишић, Савезници и ослобођење Србије 1944, *Историја 20. века*, 2/1994, стр. 110.

Ђилас је почетком јуна 1944. из Москве преносио Титу Стаљинове сугестије у вези разговора са Шубашићем: „Немојте одбијати разговоре са Шубашићем, никако их немојте одбити. Немојте га одмах напаста – да видимо шта он хоће. Разговарајте с њим. Ви не можете одмах бити признати – треба наћи прелаз ка томе. Са Шубашићем треба разговарати, не бисте ли се некако нагодили...” (Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 382).

⁵⁴ Војни архив Београд, Збирка фотокопија Форин офиса, 9-3-15, ФО 371/44331.

чајном попуном постојећих партизанских јединица. Евидентно неповерење и сумње у британску дипломатску активност око Србије још више су учврстили партизанско вођство у уверењу да су неопходна хитна и радикална решења која би осигурала доминантне позиције народноослободилачком покрету у Србији и избила Британцима из руку адуте о монархистичкој, прочетничкој и антипартизанској опредељености Србије, а тиме предупредила и евентуалне комбинације које би ишле на штету територијалног и политичког јединства југословенске државе после рата.⁵⁵ То је додатно актуелизовало планове Врховног штаба о продору снажних партизанских групација и наметању одсудне битке за Србију, у чему му је наруку ишла близина Црвене армије балканском ратишту и одлучност совјетског руководства да искористи предност сопственог оружја на овом простору, како би се британски савезник довео пред свршен чин.⁵⁶

Окретање партизана источним деловима земље и намере да се наметне одлучујућа битка за Србију временски коинцидира и са постепеном преоријентацијом у снабдевању на Совјетски Савез. Иницијативу у том смислу садржавало је Титово лично обраћање за помоћ Стаљину и Молотову писмима од 5. јула 1944. године, што ће у блиској перспективи, заједно са московским договором два комунистичка лидера у септембру месецу, најавити завршницу војно-политичког расплета у Србији, који се у другој половини ове године одвијао у форми операција за њено ослобођење. Како се у совјетској јавности мало знало о ситуацији у Србији, Милован Ђилас је по одласку Војне мисије НОВЈ у Москву, 26. априла 1944, јављао Титу да је на путу кроз Италију и Каиро, а такође и у СССР-у, видео да се Србији придаје „огромни, тако рећи централни значај”. Она је била аргумент у рукама непријатеља народноослободилачког покрета у вези са признањем НКОЈ-а, а придавао јој се и велики значај у вези са сарадњом с Бугарима и стварањем државе Јужних Словена, до које је могло доћи у будућности.⁵⁷ Велимир Терзић извештавао је Тита, 5. ју-

⁵⁵ О британској пропаганди на рачун Србије и њеном утицају на партизанско вођство писао је и М. Ђилас: „Без продора у Србију, без овладавања Србијом ми смо били угрожени свакаквим комбинацијама: деоба Југославије на ‘западну’ комунистичку и ‘источну’ краљевску и уплитање савезника у односе између њих, изигравање споразума са Шубашићем... Ми смо на такве комбинације гледали као на нереалистичне. Али смо поимали и да нам оне могу саздати тешкоће и компликације” (М. Ђилас, *Револуционари рат*, стр. 390).

⁵⁶ Врховни штаб је због тога, тврди Ђилас, пожуривао Дапчевића на продор у Србију: „Као да су то знали, а свакако су се досећали, Немци и албански националисти (легионарска дивизија *Скендербеа*) отпочели су офанзиву против Дапчевићевих јединица у Црној Гори. Али Врховни штаб није одустајао од продора, макар и по цену губљења територија у Црној Гори”. Према Ђиласу, Врховни штаб је у јуну 1944. располагао „разрађеним детаљним” плановима за продор у Србију, док су јединицама у источној Босни били упућени позиви да „подупиру” Дапчевићев продор: „Но ми смо знали и радовали се оном што Британци нису хтели да увиде: у Србији је оживљавао устанак, шири и постојанији него 1941. године, нарочито у југоисточним областима, где никада није био ни пригушен. Свакодневно су настајале јединице, необучене и непрекаљене, али одушевљене. И везе са Србијом су оживеле. На Вис је дошла и група српских функционера, на челу са Благојем Нешковићем, партијским секретаром. А у Србију је упућен Коча Поповић за команданта: из ‘илегале’ и са стрелишта српски комунисти израстали су у власт и војску” (Исто).

⁵⁷ Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, I - 3 - 6 / 678.

Ђилас највероватније мисли на идеју о Балканској федерацији после рата коју је, као што смо већ нагласили, инаугурисао сам Стаљин крајем 1943. године.

на из Москве, да је Србија у центру пажње у Совјетском Савезу. Како се у тамо врло мало знало о борбама и партизанима у Србији, требало је јављати „чак и о најмањим чаркама са непријатељима”.⁵⁸ Тито је у јулу 1944. писао Стаљину да је народноослободилачком покрету неопходно много више наоружања и хране у односу на количине које су западни савезници достављали; потребе су расле са порастом војске, јер су хиљаде добровољаца чекале да се наоружају, нарочито у Србији: „С обзиром на политику Енглеза према Србији, где се на све могуће начине покушава појачати позиција присталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикасну помоћ од стране савезника. Баш овде биће нам потребна највећа Ваша помоћ да бисмо могли што прије решити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије”.⁵⁹ Обраћајући се Стаљину за помоћ у наоружању и храни, нарочито за борце у Србији, врховни командант НОВЈ настојао је да у том погледу неутралише зависност својих снага од западних савезника и непосредном подршком Црвене армије, која би „надирала преко Карпата и Румуније у правцу југа”, Тито је био убеђен да би директном сарадњом са совјетским снагама (њиховим учешћем у операцијама кроз Србију) „осујетио многе планове на Балкану са стране оних који желе да помоћу раздора учврсте своје позиције” на овом простору.⁶⁰ У писму је Тито откривао и своје разлоге са тактизирањем око формирања привремене владе које су пожуривали Британци: „Ја мислим да нема штете ако се формирање те владе што дуље отегне, јер ћемо добити само на времену за учвршћивање наших позиција у Србији”. Он је сматрао да Британци желе да „довуку” краља у Југославију, бар у Србију, што би значило грађански рат, због чега је било неопходно борити се против таквог покушаја.⁶¹

Војнополитички расplet у Србији најавили су московски разговори Тита и Стаљина септембра 1944. године и договор који је том приликом постигнут. Они су се одвијали у контексту општих догађаја који ће одредити и карактер тих разговора: искрцавања западних савезника у Нормандији које је значило да дефинитивно неће бити инвазије Балкана; одлуке Врховног штаба НОВЈ о померању тежишта операција према Србији, односно истоку Југославије; садржаја разговора маршала Тита са британским премијером у Италији августа 1944. и предстојећег састанка Ста-

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Слободан Нешовић, Бранко Петрановић, *Југославија и уједињени народи 1941-1945*, Збирка докумената, Београд, 1985, стр. 247.

⁶⁰ С. Нешовић, Б. Петрановић, *Југославија и уједињени народи*, стр. 247.

У свом писму Молотову (од 5. јула 1944.) ситуацију у Србији Тито је оцењивао на следећи начин: „У Србији споразум (Тито-Шубашић, од 16. јуна 1944, прим. М. З.) није учинио неки нарочити утисак, јер скоро сва српска реакција ионако иде заједно с Немцима и само један мали део четника почео је да се колеба и прелази на страну Н. О. Војске. У Србији је велика већина народа на страни народно-ослободилачког покрета и једино велики терор и до недавно наша војна слабост у тој покрајини, били су узрок да се устанак није развио као у осталим деловима Југославије. Данас је ситуација већ друга. Народна-ослободилачка војска брзо расте и ако будемо добили на време оружје, ми ћемо имати у Србији за кратко време не мање од 10 дивизија...” (Исто, стр. 248-250).

⁶¹ Исто.

љина и Черчила у Москви, октобра 1944. године. Мотиве Титовог тајног одласка са Виса 18. септембра у Москву Владимир Велебит објашњава присуством јединица Црвене армије на источним границама Југославије које је захтевало састанак Тита са руским војсковођама, а и са врховним командантом Црвене армије, генералис-мусом Стаљином. Иако је тај разлог сам по себи био довољно јак, Велебит не искључује ни могућност да је Тито „можда хтео да се склони од безобзирног и агресивног притиска британске владе и Шубашића којем је био изложен на Вису”, где се у лето 1944. налазило седиште Врховног штаба. За разлику од Черчила, Стаљин се „није ценкао, шкртарио у обећањима”, нити уцењивао краљем. Што се тиче помоћи у наоружању, „на свако тражење одговарао је супериорно да ће дати двоструко више од затраженог”.⁶²

Уз присуство Црвене армије на источним границама Југославије, оперативно потчињавање бугарске војске команди Трећег украјинског фронта, средином септембра 1944, и могућност њене употребе у Србији под совјетском командом представљало је за Тита додатан мотив да се са генералом Корњејевим у највећој тајности најпре упути на ризикантан пут до позадине Црвене армије, до Крајове у Румунији. У свом напредовању Црвена армија се зауставила на Дунаву; даљи покрети према Југославији и Мађарској као да су чекали на одређена политичка решења везана за настављање дејстава у сарадњи са НОВЈ, која је у то време представљала респектабилну снагу на југословенском ратишту, са 14 корпуса, 50 дивизија, великим бројем одреда и укупно око 400.000 бораца.⁶³ Политички резони Стаљина и совјетске владе за афирмацијом отечественофронтског режима у Бугарској определили су и употребу њене војске у предстојећим операцијама Црвене армије. Политичке и војне околности налагале су у том смислу и Титу да се с новом бугарском владом што хитније разјасне и прецизирају односи у складу са модалитетима преласка Црвене армије и њеног садејства са НОВЈ у завршним борбама за ослобођење источних делова Југославије.⁶⁴

Титов одлазак у Крајову, а затим у Москву, обављен је, тврди Ђилас, у највећој тајности у оној 18/19. септембра совјетским авионом: „Тајност Титовог одласка била је толико потпуна да то нису знали не само чланови Националног комитета, него ни високи партијски функционери на раду у ЦК и Врховном штабу... Три-четири дана смо изврдавали пред Британцима, а онда смо им ‘признали’ – да је Тито отишао на неку слободну територију у Југославији. Британци су се љутили.”⁶⁵ Ми

⁶² В. Велебит, *Сећања*, стр. 308.

⁶³ Боро Митровски, Нетачно приказивање у бугарској историографији улоге Бугарске и Југославије у другом светском рату, *Војноисторијски гласник*, 3/1968, стр. 104.

⁶⁴ О томе више: Слободан Нешовић, *Југославија-Бугарска, ратно време*, Београд, Сарајево, 1978, стр. 27-57.

⁶⁵ Дедијер пише да је због Титовог изненадног одласка у Москву Черчил „просто експлодирао”; није могао да прикрије гнев ни на састанку са Стаљином 10. октобра 1944. Дедијер се позива на енглеске записнике у којима се коментарише садржај дискусије између Стаљина и Черчила: „Маршал Стаљин је рекао да се њему Тито допада иако он сада признаје да се овај није лепо понео што је дошао у Москву, а да није о томе обавестио енглеску владу. Дискусија са Титом у Москви била је очито војног карактера. Тито је тражио помоћ у наоружању и могућност да створи једну базу у Румунији одакле би му се та помоћ слала. Маршал Стаљин је нагласио да није било политичких дискусија с Титом”. (В. Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*, књ. 2, стр. 873).

смо пренебрегавали њихове протесте... Пре тога сам сугерисао Ранковићу да преко *Слободне Југославије* саопшtimo: Тито се спустио у западну Србију, у којој је и почео борбу, и народ га је одушевљено дочекао дознавши за његов долазак. Чуо сам ускоро потом, да је једна група британских официра у потрази за Титом насела нашој дезинформацији и спустила се у западну Србију...⁶⁶ Маклејн се 19. септембра 1944. позивао на обавештење маршала Тита да ће се „вероватно читав Врховни штаб преселити у Србију у року идућих 10 до 15 дана”.⁶⁷ Додуше, пре пребацивања шефа британске мисије са Виса у Србију,⁶⁸ Тито је поверио бригадиру Маклејну да ће координирати последњу операцију за Београд, скривајући на тај начин своје праве намере од Британаца, што му се учинило реалним, да је маршал полетео према Србији где се већ налазила Војна мисија САД са пуковником Елери Хантингтоном на челу.⁶⁹ Из Крајове је Тито, 10. октобра 1944, поручио Маклејну и Хантингтону да је његов одлазак са Виса био диктиран војним и државним потребама, да се пут због Немаца морао држати у тајности и да нема никаквих промена у односима са савезницима: „Ми смо независна држава и ја као председник Националног комитета и Врховни командант нисам никоме ван земље одговоран за своје поступке и рад који је у интересу наших народа. Шефови мисија могли су свршавати послове с мојим заменицима”.⁷⁰

Приликом московских разговора Тита и Стаљина крајем септембра и разговора у штабу Трећег украјинског фронта у Крајови, 5. октобра 1944, договорено је учешће јединица Црвене армије и њихово садејство са НОВЈ у борбама за ослобођење Србије. Без обзира на коинциденцију мотива и захтева врховног команданта НОВЈ за подршку совјетских снага његовим јединицама у Србији, са правцима наступања Црвене армије на југоистоку Европе, комбиновање оперативних планова команде Трећег украјинског фронта са војно-политичком стратегијом вођства народноослободилачког покрета имало је за циљ, у датом тренутку, неутрализацију „међународних спекулација” западних савезника и „амортизовање” њихових интереса на рачун Србије и њеног значаја за НОП Југославије. У основи Титовог обраћања Стаљину (почетком јула 1944) и московских разговора доминирало је неколико кључних чинилаца: потреба за координацијом заједничких дејстава (ангажовање Црвене армије на тлу Југославије) и договор о помоћи НОВЈ у тешком наоружању, што је произишло из уверења њеног врховног команданта да искључивим ослонцем на сопствене снаге не може добити одлучујућу битку за Србију и да се у завршним операцијама за ослобођење Југославије ближи крај дотадашњем партизанском ратовању, а предстоје борбе фронталног карактера које су, осим људског фактора, безусловно захтевале снабдевеност

⁶⁶ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 397.

⁶⁷ Војни архив, НОВЈ, 2221-4-38

⁶⁸ У септембру 1944. Маклејн је боравио на подручју централне Србије одакле је послао опширан извештај Форин офису о војној и политичкој ситуацији у Србији.

⁶⁹ Сагласност за долазак Самосталне војне мисије САД при Врховном штабу НОВЈ дао је Тито 1. августа 1944. у Казерти, на састанку са делегацијом америчке ОСС – Одељења за стратегијску службу на челу са бригадним генералом Вилијамом Донованом. Америчка мисија, на челу са пуковником Елери Хантингтоном добила је службено одобрење за рад од Врховног штаба 13, а већ 14. августа 1944. је припела на Вис.

⁷⁰ Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, 26-10-38/13.

тешким наоружањем. Без тешког наоружања, наглашавао је и М. Ђилас, „наша војска није могла заузети Београд и водити фронтални рат, а тиме и пресећи притиске и комбиновања око дељења и уређења Југославије”.⁷¹

У Москви је народноослободилачки покрет добио пуну политичку, војну и материјалну помоћ, што је у основи представљало чин посредног признања нове Југославије, без обзира на Стаљинове сугестије Титу да се краљ Петар привремено прихвати у земљи како се не би реметила совјетско-британска политика у Југославији и избегло заоштравање односа са Британцима.⁷² Из обзира према западним савезницима, Стаљин није формално признао НКОЈ као привремену владу, али је зато својим потезима јасно показао да НОВЈ признаје као једину регуларну војску у Југославији и пуноправног савезника Црвене армије на југоистоку Европе.⁷³ НОВЈ је од СССР-а добила тешко наоружање; обећано је комплетно наоружање 10 пешадијских и две ваздухопловне дивизије.⁷⁴ На Стаљиново инсистирање, Тито је био принуђен да учини уступак и прихвати учешће бугарске отечественофронтонске армије у ослобађању делова Србије и Македоније, која је, као и у случају совјетских трупа, према постигнутом договору у Москви, на територији Југославије морала поштовати њене законе, уз обавезу да је напусти чим Немци буду протерани из земље.⁷⁵ Споразумом о уласку совјетских снага у Југославију, па макар и привремено, западни савезници су били веома погођени. Александар Ранковић је 28. септембра са Виса радиограмом извештавао врховног команданта НОВЈ како су „савезнички кругови погођени споразумом о уласку Црвене армије у Југославију”: „Руси су”, јављао је Ранковић тим поводом, „генијално изиграли договор на Техеранској конференцији о неуплићању у наша питања”. Савезницима је било тешко да поставе сличан захтев НКОЈ-у, страхујући да не буду одбијени, а на другој страни то би значило и његово признање.⁷⁶

Америчка дипломатија у југословенском политичком расплету

Иако су од почетка рата САД пружале начелну подршку британској политици на Балкану, ипак, како се рат ближио крају, администрација у Вашингтону није била спремна да се без њеног знања и учешћа САД решава судбина Југославије и Бал-

⁷¹ М. Ђилас, *Революционарни рат*, стр. 396.

⁷² Наведено према: Б. Петрановић, *Србија*, стр. 626.

⁷³ Смишљеном дипломатском игром Стаљина и Тита, одлучено је да се совјетска команда обрати НКОЈ-у и Врховном штабу с молбом да дају пристанак за привремени улазак трупа Црвене армије на југословенску територију; совјетска команда се, такође, обавезала да ће поштовати делатност цивилне администрације НКОЈ-а. Иако је тај договор у суштини био тактички потез намењен западним савезницима, он је фактички означио признање НКОЈ-а као нове југословенске владе од стране Совјетског Савеза.

⁷⁴ Према постигнутом споразуму Тита и Стаљина, за време његовог боравка у Москви од 21. до 28. септембра 1944, НОВЈ је испоручено 96.515 пушака, 20.528 пиштоља, 68.423 лака и тешка митраљеза, 3.797 противтенковских пушака, 512 противавионских митраљеза типа ДШК, 3.364 минобацача разних калибара, 170 противавионских и 895 артиљеријских оруђа разних калибара, 1.329 радио-станица и други материјал. (Група аутора, *Београдска операција*, Београд, 1964, стр. 94).

⁷⁵ С. Нешовић, *Југославија-Бугарска, ратно време*, стр. 53.

⁷⁶ Војни архив, НОВЈ/ВШ, 2-1-4; Књига примљених депеша.

кана искључиво у директним преговорима Велике Британије и СССР-а. Идејни наслідници Вудроа Вилсона у Стејт департменту, са државним секретаром Корделом Халом на челу, поготово нису желели да пристану на формалну поделу Балкана на совјетску и британску интересну сферу, за коју је иницијативу покренула британска влада.⁷⁷ У таквој ситуацији, британска дипломатија је била принуђена да пронађе начин како би заштитила своје интересе на Балкану, а да се истовремено оправда пред америчком администрацијом како њен циљ наводно није трајна подела Балкана на интересне сфере, већ споразумни договор три савезничке силе који свакако не искључује ни појединачне иницијативе.⁷⁸ Британци су очигледно рачунали са евидентним неслагањима у политичким круговима свог прекоокеанског савезника када се радило о будућности Балкана: док је Черчилова иницијатива била прихватљива за америчког председника који се, не консултујући Стејт департмент, сагласио да се евентуални британско-совјетски споразум (о подели интересних сфера на Балкану) примењује током пробног периода од три месеца,⁷⁹ америчка администрација је преко совјетског амбасадора у Вашингтону, 15. јула 1944, изразила начелно неслагање, сматрајући да би тај споразум, без обзира на његову временску ограниченост, могао ипак да доведе до трајне поделе Балкана на интересне сфере. У Стејт департменту су инсистирали на систему колективне безбедности устављеном на Московској конференцији октобра 1943, који је искључивао сваку унилатералну акцију и стварање сфера утицаја.⁸⁰ На другој страни, ни Совјети нису били спремни на било какав споразум који не би имао пуну америчку подршку, а који би њиховој влади ограничио слободу политичке акције на Балкану.

⁷⁷ О томе више: Војислав Павловић, *Од монархије до републике*, Београд, 1998, стр. 352-425.

Непосредан повод за реакцију Стејт департамента, тврди Павловић, представљало је обраћање премијера Черчила председнику Рузвелту 31. маја 1944. године у коме се тражила начелна сагласност америчког савезника на евентуалан британско-совјетски споразум о подели интересних сфера на Балкану. Предлог британског премијера да се Балкан подели на интересне сфере постао је основа британске политике у другој половини 1944. године. Присталице те политике у Лондону посматрале су ситуацију на Балкану првенствено кроз призму британско-совјетских односа и сопственог доприноса, односно „кривице“ за развој ситуације који је према проценама експерата у Форин офису указивао да Совјетски Савез настоји да оствари доминантан утицај на том простору, да Тито постаје најутицајнија личност у Југославији, чак и у случају грађанског рата у Србији и да ће му, након уласка Црвене армије у Југославију, победа тиме бити осигурана. (Исто.) „Штавише“, истицало се у једном меморандуму Форин офиса од 7. маја 1944, „ако је неко крив за актуелну ситуацију у којој су комунистички покрети отпора најјачи у Југославији и Грчкој, то смо ми сами. Руси су само седели и гледали како ми завршавамо њихов посао. Само кад смо показали намеру да зауставимо развој тих покрета (тако што смо, на пример, наставили да признајемо владу краља Петра и Михаиловића, и недавно када смо заузели одлучнији став према ЕАМ-у и побуњеницима у грчкој војсци), они су јавно показали где су њихови интереси“. (ПРО, ФО 371/43646, Р 9092; Меморандум Форин офиса, *Soviet Policy in the Balkans*, Лондон, 7. мај 1944. године)

⁷⁸ У телеграму британском амбасадору у Вашингтону лорду Халифаксу британски премијер је 8. јуна 1944. поновио да би Совјети требали да координирају савезничку политику према Румунима и Бугарима, а Британци, према својим старим савезницима, Грцима и Југословенима, изражавајући притом наду да ће се Рузвелт сложити са његовом политиком према Југославији и Грчкој. (С. Hull, *The Memoires of Cordell Hull*, I, New York, 1948, str. 1453-1454. (Наведено према: В. Павловић, *Од монархије до републике*, стр. 356)

⁷⁹ Исто. (В. Павловић се позива на Рузвелтово писмо Черчилу од 12. јуна 1944. године)

⁸⁰ С. Hull, *The Memoires of Cordell Hull*, I, New York, 1948, str. 1453-1454. (Наведено према: В. Павловић, *Од монархије до републике*, стр. 359).

Не само што није прихватала поделу Балкана на интересне сфере, америчка администрација је била резервисана и према британском пројекту решавања југословенске кризе у којем је учавала промоцију Титовог (комунистичког) покрета у земљи. Реагујући на Черчиллов говор у парламенту од 24. маја 1944, у којем је британски премијер изјавио да је његов циљ да се све снаге у Југославији уједине под Титовим вођством, амерички изасланик на Медитерану, амбасадор Роберт Марфи, у исто време је предузео прве кораке који су имали за циљ дистанцирање америчке дипломатије од нове британске политике и споразума између Тита и хрватског бана Ивана Шубашића, као новоименованог председника југословенске владе у Лондону.

Међутим, упркос противљењу Стејт департамента, свакој помоћи југословенском комунистичком лидеру која би била коришћена у борби против Срба и сумњама у споразум између њега и Шубашића (од 16. јуна 1944. на Вису) који је, уз британску подршку, требало да осигура Титову победу у југословенском грађанском рату,⁸¹ америчка дипломатија практично није учинила ништа како би се супротставила том споразуму. Суштински и даље незаинтересована за догађаје у Југославији, њена администрација је једино истицала како њена политика према Југославији није подударна са британском: „Начелна забринутост за судбину Срба није била повод ни за једну практичну иницијативу у њихову корист. Стејт департамент је изразио резерве према целисходности споразума закљученог на Вису (16. јуна 1944.) и на томе се остало. Редовни извештаји са Медитерана, како је то амбасадор Марфи наглашавао, нису изазвали никакву реакцију Вашингтона”.⁸² Ни после споразума Черчила и Стаљина у Москви, 9. октобра 1944, о подели сфера утицаја на Балкану,

⁸¹ В. Павловић, *Од монархије до републике*, стр. 360-370.

На основу информација о исходу разговора на Вису (16. јуна 1944) америчка дипломатија је закључила да је договор постигнут на штету Срба. Тито је добио пуну слободу акције и на војном и на политичком плану, што је довело у питање сврсисходност споразума. Према британском тумачењу, Срби су били искључени из преговора због тобожње Михаиловићеве колаборације са непријатељем о којој, због збрканих и контрадикторних извештаја, ни они сами нису могли да заузму коначан став. На основу тога америчка дипломатија није била спремна да ускрати слање помоћи ЈВУО-у, нити да подржи насилан улазак Титових трупа у Србију. У Стејт департаменту нису разумели како се грађански рат у Југославији могао избећи отвореном и безусловном подршком само једној сукобљеној страни. (Исто, стр. 363-364)

⁸² Исто, стр. 371.

Амерички амбасадор на Медитерану Р. Марфи током разговора са Титом у Напуљу августа 1944. интересовао се за његов однос према Србима и за везе партизана са Совјетима. Тито је у неформалним разговорима настојао да убеди Марфија да једино партизани могу да уједине све покрете отпора у Југославији, наглашавајући да би САД требале да имају великог удела у обнови Југославије. (Исто, стр. 366; Павловић се позива на писмо Марфија Халу, упућено из Казерте 16. августа 1944.) Маклејн је у разговору са америчким дипломатом Карл Норденом на Вису августа 1944. изразио своје уверење да ће Тито однети победу у грађанском рату, јер су Срби потпуно паралисани (ту се мисли на припаднике четничких јединица у Србији – прим. МЗ), а Тито је, под одређеним условима, био спреман да их прими у партизанске редове. (Исто, стр. 368; Павловић се позива на писмо Марфија Халу, упућено из Казерте 30. августа 1944.) Овом приликом, Маклејн је предао Нордену меморандум о југословенско-совјетским односима, са молбом да га проследи Стејт департаменту. У закључку тог документа британски официр је изнео своје мишљење да нема разлога за бојазан да ће актуелна подршка Титу коју су диктирали војни разлози довести до большевизације Балкана: напротив, управо та политика била је у складу са совјетским захтевима за стварање стабилне и јаке Југославије, а истовремено је омогућавала да се успоставе добри односи са Титом, као основе добрих британско-совјетских односа на Балкану. (Исто, стр. 368-369; Маклејнов меморандум од 18. маја 1944).

САД нису биле заинтересоване за Балкан, препуштајући Британцима да руководе савезничком политиком у региону.⁸³ Интересовање за Балкан и Југославију амерички званичници показивали су само када је требало онемогућити било какву акцију која би подразумевала ангажовање њихових трупа.⁸⁴ Ситуација у Југославији ће, ипак, врло брзо показати да без војног присуства западних савезника на том простору сваки договор о сферама утицаја остаје само мртво слово на папиру: улазак Црвене армије у Југославију омогућио је Титу да, не обазирјући се на британски притисак, дефинитивно наметне сопствено решење политичке кризе у Југославији.

Долазак обавештајне мисије на челу са пуковником Робертом Мекдаулом у Михаиловићев штаб, августа 1944. године, у време када су отпочеле завршне операције за ослобођење Србије, најавио је америчко интензивније ангажовање у Југославији, али је подстакао и размирице међу западним савезницима, у том случају по питању подршке Дражи Михаиловићу и његовом покрету у земљи. Који су били задаци Мекдаулове мисије (познате под кодним називом „Ренџер“), да ли прикупљање обавештајних података о непријатељу у Југославији (утицај који се пре свега желео оставити пред Британцима), о јединицама „националиста“, евентуалној колаборацији четника са окупатором, сукобима између четника и партизана, као и успостављање везе са антиосовинским снагама у Мађарској, Румунији и Бугарској,⁸⁵ или, пак, помоћ Михаиловићевом покрету, како би се направила противтежа британској подршци Титу и утицало на промену политичког курса савезника?⁸⁶ Можда је то било сондирање терена за предају немачких јединица у Југославији? Директива ОСС од 15. августа 1944, са којом је Мекдауел дошао у Србију, налагала му је да саопшти генералу Михаиловићу да његова мисија није политичког карактера и да она не представља вла-

⁸³ Черчил је 29. септембра обавестио америчког председника да намерава да отпутује у Москву на разговоре са Стаљином. Као повод за разговоре са совјетским лидером, британски премијер навео је ситуацију у Грчкој и Југославији. Како се Рузвелт налазио у јеку предизборне кампање, у Вашингтону се није ни размишљало о његовом путу у Москву. По завршетку конференције, Черчил је обавестио америчког председника о постигнутом споразуму о Балкану: „Постигнуто решење за Балкан је, уверен сам, једино могуће. Имајући у виду нашу недавну успешну војну акцију, бићемо у стању да спасемо Грчку, а ја уопште не сумњам да ће споразум да следимо заједничку политику једнаких утицаја у Југославији бити најбоље решење када се узме у обзир Титово понашање и промене у локалној ситуацији настале доласком Руса и бугарских трупа под руском командом да појачају Титово источно крило“. Председник Рузвелт је поздравио спремност британске и совјетске владе да споразумно решавају спорна питања на Балкану, поручујући из Вашингтона да га једино интересује да Балкан не постане повод за нови међународни сукоб. (Исто, стр. 376-377).

⁸⁴ Исто, стр. 377.

Док су се САД држале по страни незаинтересоване за Балкан, Рузвелт је, додуше, показивао недовољно јасан интерес за српско питање. Под утицајем одређених католичких кругова и заговорника идеје Ота Хабзбуршког о обнови неке врсте Хабзбуршке монархије, америчком председнику није била страна идеја о подунавској федерацији, у ком случају би Србија требало да буде самостална држава. Из те недовољно искристалисане идеје, краљ Петар је извлачио закључак да је Рузвелт просрпски гледао на југословенску ситуацију, замишљајући неку форму реконструисане Србије. Како су САД испољавале извесне резерве према Југославији, поједини историчари сматрају оправдано сумњу да је америчка мисија на челу са Мекдаулом у августу 1944. дошла у Михаиловићев штаб са Рузвелтовим знањем. (В. Глишић, Савезници и ослобођење Србије, *Историја 20. века*, 2/1994, стр. 114).

⁸⁵ В. Павловић, *Од монархије до републике*, стр. 227-228.

⁸⁶ Прве Мекдаулове речи упућене четницима по доласку у Прањане 26. августа 1944, наводно, биле су: „Дошао сам да вам помогнем!“ Остала је записана и његова изјава: „Ви сте у војничкој кризи, али ваша ствар политички стоји врло добро. Тражи се од вас да издржите...“ (Војни архив Београд, ЧА, 156-3-1).

ду САД, осим у сврху прикупљања стратешких војних и политичких информација за коришћење против заједничког непријатеља: „Ви ћете сасвим разјаснити Михаиловићу да нисте овлашћени за било какве политичке изјаве у име САД”.⁸⁷ За Титовог биографа Владимира Дедијера у овом случају није било дилеме. Дедијер тврди да су САД већ после Техеранске конференције ревидирале своју политику према Југославији. С обзиром на њен стратегијски значај, из Вашингтона, крајем 1943. године, започиње агресивнија политика према Југославији коју је, како описује Дедијер, карактерисало одбијање сваког дипломатског контакта с Титом, а на другој страни слање нове америчке мисије у Михаиловићев штаб.⁸⁸

Мекдауелова мисија (Мисија „Ренџер”) и њени задаци

Пуковник Роберт Мекдауел припадао је Сервису генерала Вилијема Донована – ОСС (Управи за стратешке задатке, Office of Strategic Services, после Другог светског рата познате под називом ЦИА), а његова мисија⁸⁹ временски се поклапа са почетком војно-политичког расплета у Југославији 1944. (преношењем тежишта дејстава у источне делове земље, отпочињањем борби за Србију и приближавањем Црвене армије источним границама Југославије). Слањем те мисије САД су, пре свега, желеле да ставе до знања осталим савезницима да нису незаинтересоване за простор на који су СССР и Велика Британија гледали као на свој монопол, нарочито после московског договора о подели сфера на Балкану октобра 1944, а на другој страни да наметну америчко присуство у Србији, у којој су сви очекивали расплет југословенског питања.

Иако су у Михаиловићевом штабу брзо схватили да је Мекдауел само оперативац ОСС-а, ипак је његов долазак представљен као знак америчке подршке четницима. У време када су остали без британске помоћи и подршке, разумљиво је да су

⁸⁷ Washington History Office, OP-23, M.D.T.O, Yugoslavia, Independent American Military Mission to Marshal Tito, 1944-1945, Order by Lt. Comdr. Edward J. Green, Aug. 15, 1944, File 176, Box 35, Entry 99, RG 226, NA. "You will inform General Mihailovich that your present mission is not of a political character and does not represent the Government of the United States except for the purposes of collecting and reporting strategic military and political information for use in the collective effort against the common enemy. You will make it entirely clear to General Mihailovich that you are not authorized to make any political commitment in the name of the United States."

⁸⁸ „На пример, Черчил води веома богату размену писама с Титом, а Рузвелт уопште неће да одговори ни да је примио Титове поруке. Черчил доноси историјску одлуку да се прекине свака веза са Дражом Михаиловићем због његове сарадње са окупатором, а влада САД доноси одлуку да се шаљу нове америчке мисије код Драже Михаиловића...” (В. Дедијер, *Нови прилози*, књ. 2, стр. 863).

Потпуковник Алберт Сајц налазио се на челу прве америчке мисије код генерала Михаиловића од септембра 1943. до марта 1944. године. Капетан Џорџ Мусулин био је код Михаиловића од октобра 1943. до маја 1944, да би се 2. августа поново нашао у Југославији на челу Ваздухопловне мисије за спасавање. Капетан Валтер Р. Менсфилд боравио је у Михаиловићевом штабу у својству помоћника пуковника Сајца. Мусулина је код Михаиловића наследио капетан Ник Лалић, у функцији шефа Ваздухопловне мисије за спасавање, остајући код Михаиловића скоро пет месеци. (Б. Петрановић, Србија, стр. 611).

⁸⁹ Роберт Мекдауел био је универзитетски професор антропологије и историчар, али је познатији по обавештајном раду и као вођа америчке обавештајне мисије код Драже Михаиловића. За потребе мисије, професор Мекдауел је привремено именован у чин пуковника; његова мисија је у свом саставу имала још четворицу чланова: капетана Џона Милодраговича, поручника Елсвортра Крамера, старијег водника (касније поручника) Мајкла Рајачића и једног радиотелеграфисту.

присуство америчке мисије у својим редовима четници настојали да претворе у драгоцену политички и пропагандни капитал који ће им донети одговарајуће користи. Већ у првој поруци коју је Михаиловић проследио четничким командама на терену о доласку америчке мисије, назире се оптимизам и очекивање да се нешто може променити: „Шеф америчке војне мисије, пуковник Мекдауел, има широка политичка овлашћења. Са њим сам израдио детаљан савезнички, политички и војнички план. Сада је потребно да сваки старешина врши само оно што му ја наредим. Свака иницијатива мимо мојих наређења, може све да нам поквари”.⁹⁰ У једној другој поруци генерал Михаиловић је нагласио како је „стекао уверење да смо на добром путу. Пуковник ми је потврдио да су Американци и Енглези амтикомунистички расположени. Ми можемо оптимистички гледати на развој догађаја”.⁹¹ Крајем августа 1944. Живко Топаловић је из Италије саветовао Михаиловића да искористи Мекдауелов долазак, јер се само „преко Американаца може постићи промена политичког курса савезника. Они нарочито треба да се увере да Тито и Шубашић хоће одлуку оружјем у нашем простору и да ми морамо да се бранимо”.⁹²

Да ли је пуковник Мекдауел желео да подстакне Михаиловића да настави борбу против партизана, обећавајући му, притом, америчку помоћ? Мекдауелов извештај од 22. новембра 1944, након што је напустио Југославију, као и његова изјава пред истражном комисијом Комитета за непристрасно суђење Дражи Михаиловићу у Њу-јорку, дата 1946. године, не говоре ништа о томе шта је он изјављивао Михаиловићу или говорио на разним политичким скуповима док је боравио у Србији. Али, зато је Михаиловић на суђењу 1946. године посведочио како му се Мекдауел, при њиховом првом сусрету, наводно обратио речима: „Садашњост вам је тешка, будућност је ваша”. Још му је поручио: „Немачка је изгубила рат, ваша борба са Немцима нас не интересује; ваше је да се одржите у народу – ја сам дошао да вам помогнем”. Рекао му је такође да ће Англоамериканци у Југославију ући из два правца, једним из Грчке, а другим из Словеније: „Кад се Руси појаве на граници и осмотре наш долазак, Црвена армија неће улазити у Југославију”.⁹³ На јавним зборовима Мекдауел је говорио да америчка омладина не гине за то „да у Европи завлада комунизам” и да Америка помаже само Михаиловића и четнички покрет у Југославији.⁹⁴ Тврдио је, наводно, да Америка и Велика Британија воде тренутну политику попуштања према Москви, па морају тактизирати у односу према Титу, али да у крајњем исходу две велике капиталистичке силе неће дозволити да се одржи совјетски утицај у Југославији. Мекдауел је, како се тврди у једном телеграму Фицроја Маклејна упућеном 10. октобра 1944. из Барија Форин офису, ишао толико далеко да је Михаиловићу обећавао савезничку подршку против партизана,⁹⁵ што се директно косило са директивом ОСС коју је добио уочи свог доласка у Југославију.⁹⁶

⁹⁰ Војни архив Београд, ЧА, 129-3-33.

⁹¹ Исто, 90-5-14.

⁹² Исто, 20-1-16.

⁹³ Наведено према: Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979, стр. 368-369.

⁹⁴ Миодраг Зечевић, *Документа са суђења Дражи Михаиловићу*, Саслушање оптужених, Београд, 2001.

⁹⁵ Д. Бибер, *Тито-Черчил, строго тајно*, стр. 340.

⁹⁶ Видети текст уз напомену 87.

Свакако да изјаве које се приписују пуковнику Мекдауелу нису представљале службену политику САД. Изјава о искрцавању америчких трупа у Југославији, које је за четнике било витално питање, није се темељила на упутствима које је Мекдауел добио пре одласка у мисију,⁹⁷ ни на новим инструкцијама претпостављених које је добијао током боравка код Михаиловића. Такве инструкције објективно нису могле да буду дате, јер одлука да англоамеричке снаге, а још мање само америчке, изврше инвазију Југославије никада није била донета, нити је та акција, у светлу утврђене политике САД, била изводљива. Сједињене Државе су током целог рата сматрале да је Балкан изван њихових директних политичких и војних интереса, због чега су се противиле свакој, било британској, било америчкој операцији у Југославији која би превазилазила оквире пружања помоћи герилцима, подршке из ваздушног простора и повремених акције командоса. За такву суздржаност постојали су различити војни разлози. Из угла америчке глобалне стратегије, војне операције на Балкану превише би развукле линије комуникација и тиме би знатно повећале проблем око снабдевања трупа на том подручју. Осим тога, ширење операција на Балкану претило је да одложи главни напад на Хитлерову европску тврђаву у операцији „Оверлорд” и искомпликује односе са Русима. Мора бити да је Мекдауел говорио на своју руку, очито на схватајући како ће се тумачити његове изјаве или је, можда, помало несмотрено покушавао четницима да подигне морал. Није искључено да је те изјаве „измислила” четничка Врховна команда и приписала их Мекдауелу, са циљем да подигне морал у својој војсци, мада је у овом случају теже поверовати таквој верзији.⁹⁸

Један од аспеката Мекдауелове мисије који је понајмање истражен у историографији јесу његови разговори са немачким официром Рудолфом Штеркером око евентуалне (безусловне) предаје немачких снага у Југославији: да ли су и у којој мери они представљали део савезничке стратегије о окончању ратних дејстава на Балкану, или су били израз тренутних околности у којима су се нашле немачке јединице у повлачењу и обостраних иницијатива које на крају нису уродиле плодом. У једној белешци Владимира Бакарића, из септембра 1944, у којој су описани његови разговори са „утицајним” Американцима у Барију, налазимо изјаву амбасадора Нордена, према којој је Мекдауелова мисија била упућена ради Немаца и да, наводно, није представљала резултат промене америчког става према партизанском покрету.⁹⁹ Извесно је, пак, да се Мекдауел два пута, почетком и средином септембра, негде у околини Ваљева и Шапца, сусрео са немачким официром Рудолфом

⁹⁷ Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979, стр. 366-368.

⁹⁸ Исто, стр. 369.

Фабриковање вести о Мекдауелу није било страно четничким командама. Примера ради, штаб за источну Босну обавестио је 26. новембра 1944. да се пуковник Мекдауел претходног дана вратио из Вашингтона у четничку Врховну команду (Национални архив у Вашингтону, Немачка архива, Микрофилм бр. Т-311, ролна 189, сн. 1253). Та тврдња је изнета очигледно у очајању. Један претходни случај сличног измишљања вести у циљу подизања морала четничких снага представља и циркуларно писмо Врховне команде свим нижим командама од 10. октобра 1944, у коме се оне обавештавају да се у иностранству (Италији) ствара југословенска војска од око 100.000 људи у којој ће бити и много југословенских официра и војника из Швајцарске (бивших југословенских ратних заробљеника у Италији који су након италијанског слома успели прећи у Швајцарску). (Исто, сн. 999).

⁹⁹ Наведено према: Бранко Петрановић, Политика компромиса и Србија 1944. године, *Војноисторијски гласник* 2/1988, стр. 47.

Штеркером који је заступао немачког специјалног посланика на Балкану Хермана Нојбахера. Циљ састанка био је да се испита могућност предаје немачких снага на Балкану.¹⁰⁰ Мекдауел је желео да разговара и са немачким послаником Херманом Нојбахером, коме Берлин није дозволио директно сучељавање са савезничким официром, па је као посредник одабран генералштабни пуковник Штеркер. Приликом састанка са немачким официром, Мекдауел се позивао на овлашћења по којима је могао да води разговоре о целом Балкану и изјављивао да би специјалну немачку делегацију могао пребацити авионом на разговоре са савезницима, у Италију. Према Нојбахеру, коме је сам Рибентроп забранио даље вођење тих разговора,¹⁰¹ Мекдауелова мисија имала је политички карактер и задатак да: спречи соvjетску експанзију Балкана, опонира Титу и помогне Михаиловићу да напусти идеју о борби на два фронта, сматрајући да је паметније груписати све снаге у борби против Тита, него расипати енергију против Немаца који ће ионако напустити Балкан.¹⁰² У Михаиловићевим депешама командантима корпуса и вишим старешинама

¹⁰⁰ Б. Петрановић, *Србија*, стр. 611.

Тито је са Виса 18. септембра 1944. Главном штабу Србије пренео обавештење америчког ратног извештача у Србији Стојана Прибићевића да је Мекдауел ступио у везу са Немцима који су, притом, захтевали да им Енглези и Американци не ометају извлачење, „у ком случају би се они обавезали да трупе одавде не упућују према западним силама. Мекдауел је овај предлог пренео Барију оцењујући га као прихватљив” (Војни архив Београд, НОВЈ, 26-10-17/13; Књига депеша Врховног штаба). Према Мекдауеловим извештајима Барију, Немци су пристали на преговоре о безусловној капитулацији тек када је одбијена њихова прва понуда, коју су изнели почетком септембра у селу Драгиње код Ваљева. Био је то предлог да Американци и Британци дозволе свим немачким трупама да се несметано повуку на север, до линије Дунав – Сава, како би оне ту зауставиле продор Црвене армије на запад (Миодраг Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајца 1941-1944*, Крагујевац, 2003, стр. 275).

Нојбахер, међутим, пише да му је још крајем 1942. у Атини један британски потпуковник, на тајном састанку са неким његовим повереником, поручио: „Овај рат треба окончати тако што ће се војне снаге Англоамериканаца ујединити са Немцима и створити заједнички фронт против бољшевика. Тај потпуковник је радио на своју руку и ускоро је смењен, али, наставља Нојбахер, „када је отпочела евакуација наших снага из Грчке, Енглези су тражили контакт са немачком страном”. Наводно, били су забринути да по њиховом повлачењу власт не преузму комунисти. „Овде лежи разлог томе што Енглези нису пуном снагом ометали кретање немачких трупа са грчких острва и из Грчке уопште”, пише Нојбахер (Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2004, стр. 194-195).

¹⁰¹ У својим мемоарима, Херман Нојбахер тврди како је сам Хитлер забранио даље преговоре са Мекдауелом. Та тврдња поткрепљена је мемоарима амбасадора др Рана, који се затекао у Вучјој јами управо када је стигла порука од Нојбахера. Како је Ран записао, Хитлер је одговорио Нојбахеру: „Ми треба да уништимо све лађе и мостове који нас воде до преговора. Оно што је у овом тренутку битно, није дипломатија, него војна сила”. Међутим, Хитлеру није ни речено да се Мекдауелу нудила предаја свих немачких снага на Балкану (Исто).

¹⁰² Наведено према: Б. Петрановић, *Србија*, стр. 612-613.

О преговорима које је Мекдауел водио са Штеркером септембра 1944. има више верзија. Извесно је да је пуковнику Мекдауелу, још док се налазио у Барију, 15. августа команда ОСС-а наредила да по доласку у Дражин штаб успостави везу са Нојбахером. Тако су четници, преко Аћимовића, омогућили састанак Мекдауела и Штеркера првих дана септембра у селу Драгиње код Ваљева. Американац је о овоме обавестио своју централу у Барију 4. септембра, да би сутрадан добио упутства о спровођењу безусловне капитулације Немаца на Балкану. Следећи састанак Мекдауела и Штеркера одржан је 16. септембра у мачванском селу Бадовинци, после чега је Мекдауел послао радиограм команди у Барију како Штеркер инсистира да немачке снаге које се предају потом не буду испоручене Совјетима. Одговор по том питању није добио, или тај документ није био доступан. Познато је само да је у свом првом радиограму Доновану по повратку у Италију, 2. новембра 1944. Мекдауел писао да се о предаји Немаца дого-

од 6. и 28. септембра 1944. налазимо, заправо, потврду Нојбахерових претпоставки. Позивајући се на „широка политичка овлашћења” пуковника Мекдаула и „деталжан савезнички и војнички план” који је са њим израдио,¹⁰³ Михаиловић је тражио

варао са генералом Мекарнијем, начелником Команде савезничких средоземних снага. Према Мекдауеловим речима, требало се „да се осигура немачка предаја у Југославији (формално) једној англоамеричкој војној мисији, а што сам ја својевремено предложио”. Тврди се, притом, да се Михаиловић није састајао са Штеркером и да није присуствовао његовим састанцима са Мекдауелом (М. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајца 1941-1944*, стр. 274-275, 93).

Према верзији коју је Мекдауел саопштио Живану Кнежевићу децембра 1944. у Вашингтону, Штеркер је долазио на састанке не само као изасланик Хермана Нојбахера, већ и команданта Југоистока, фелдмаршала фон Вајкса. Немци су тражили „само 300 америчких падобранаца” да симболично приме предају, док би остали део посла припао четницима. То се поклапа са Мекдауеловим радиограмом Доновану 2. новембра. Разлика је само у томе, да ли би се Немци предали једној англоамеричкој војној мисији, или одреду од 300 америчких падобранаца. У сваком случају, савезничко присуство било би само формално, док би немачко наоружање припало четницима. Мекдауел је пренео Кнежевићу да су Вајкс и Нојбахер нудили предају „свих немачких снага у Грчкој, Албанији и Југославији”. Амерички пуковници је радиовезом одмах обавестили своје претпостављене, они су се консултовали са Британцима, а Британци су наводно, следећи своју политику подршке комунистима, послали негативан одговор (Радоје и Живан Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сијетл, 1981, стр. 399-400).

У писменој изјави пред комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу у Њујорку 1946. године, Мекдауел је писао и о преговорима са Немцима: „Немачки званични представници дошли су у додир самном у циљу преговора за предају немачких снага. Као што је данас свима добро познато, Немци су последњих месеци свога отпора често тражили додире који нису имали никаквог значаја зато што нацисти нису хтели да увиде да су савезнички захтеви за безусловну предају сасвим озбиљни. Мени је било наређено да сваку такву немачку понуду саслушам и пренесем даље” (Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник: случај ђенерала Михаиловића. Записници и извештај Истражне комисије Комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу*, Београд, 1990, стр. 472). Међутим, већ при одговору на следеће питање, оцену да „преговори нису имали никаквог значаја”, Мекдауел мења из основа, пишући како су они били „од велике важности”: „Нојбахер је наваљивао да се састане самном како би смо наставили преговоре отпочете са Штеркером. Ја сам био врло рад да се са њим састанем, јер је то било од велике важности осигурати предају немачких снага. То је онемогућио велики притисак комуниста, који су на сваки начин желели да ухвате ђенерала и мене” (Исто, стр. 473). Према Мекдауеловој изјави Живану Кнежевићу, немачка понуда одбијена је наводно из обзира према интересима Совјетског Савеза. Међутим, „предају на једном војшту могли су Савезници да сматрају као тактичку предају, као што је то случај са предајом Немаца у Италији, без потребе да се о томе извештава и Совјетски Савез”, објашњавао је су браћа Кнежевићи (Р. и Ж. Кнежевић, *Слобода или смрт*, стр. 374).

¹⁰³ План који су Михаиловић и Мекдауел направили састојао се у понуди владама Велике Британије и САД (понула је формално уручена и СССР-у), послатој 3. септембра 1944, да Југословенска војска „нападне Немце на широјој основи, идући до прокламације општег устанка”. За узврат, Михаиловић је тражио испуњење неколико услова: да Југословенска војска не буде нападана од стране партизана или јединица у служби западних савезника (Бугари, Румуни, Мађари, Албанци); да буде призната и помогнута морално, политички и материјално, као и да има своје представнике у југословенској влади; да се допусти повратак ослобођеним ратним заробљеницима и другим југословенским војницима ван Југославије и, најзад, да се допусти повратак краљу Петру, тако што не би отишао ни код комуниста, ни четника, већ на неко „неутрално место” (Р. и Ж. Кнежевић, *Слобода или смрт*, стр. 374-376; Коста Аћин, *Жртвована Србија 1944*, Вашингтон, 1991, стр. 3114).

Генерал Михаиловић је три пута (21. октобра, 8. и 13. новембра) писао савезничком команданту за Средоземље, британском генералу Вилсону: „Ја сам вољан да ставим под Вашу команду 50.000 наоружаних и увежбаних људи ради борбе против заједничког непријатеља, било на Балкану, било на коме другом бојишту према вашем нахођењу”. Потом је, конкретно, понудио напад на Немце који се повлаче „крз новопазарски Санџак ка Босни и ка фронту у Италији”. За акцију је тражио слање муниције, подсећајући генерала Вилсона да „ни једна партизанска пушка није опалена на непријатеља у повлачењу” према северозападу. Ако се и овај предлог одбије, Михаиловић је питао да ли се генерал Вилсон „ма у

од својих старешина да беспоговорно слушају његова наређења, јер „свака лична иницијатива може све да нам поквари”: „Зато наређујем да се никаква акција без мог наређења, осим против комуниста, не сме предузимати. Старешинама, који раде против овог наређења и својим поступцима онемогућавају извршење војничког плана који сам утврдио са пуковником Мекдауелом, одговараће за велеиздају”. Амерички пуковник је уверавао Михаиловића да Црвена армија неће ући у Југославију, а када се то догодило тврдио је да ће то бити почетак војне конфронтације Запада и Совјета и да треба издржати до тог момента: прикупити војне снаге на одређеној територији, одморити их и реорганизовати и припремити за одлучујући сукоб. Претпоставља се да је то утицало на Михаиловићеву одлуку у септембру 1944. о повлачењу у источну Босну. Мекдауел је саветовао Михаиловића да трупе које су остале у Србији понуде Црвеној армији борбену сарадњу, а ако она буде одбијена, да се и те трупе повуку у Босни: „Он сматра”, јављао је Михаиловић 28. септембра својим командантима, „да је садашње руско наступање чисто војничке природе у циљу дубљег обухвата за дејство ка северу”.¹⁰⁴

Упркос чињеници да је Мекдаулел као обавештајни официр прекорачио своја овлашћења обећавајући Михаиловићу подршку САД четницима,¹⁰⁵ извори указују да је он код генерала, као и код његовог представника у Италији Живка Топаловића, пробудио извесну наду да се преко Американаца може постићи промена политичког курса савезника. Топаловић је 4. септембра 1944. писао Михаиловићу како савезници „треба да се увере да Тито и Шубашић намећу одлуку оружјем у српском простору и да Срби треба да се бране. Американци чине напоре да нам помогну и не даду наметање режима Балкану. Али они то могу чинити само саветима, јер је Балкан енглеско војиште”.¹⁰⁶ Михаиловић се 18. септембра обратио једним писмом шефу америчке мисије са захтевом да пренесе „молбу српског народа” влади САД и њеном председнику: да предузму све мере како би се „спречио и прекинуо даљи грађански рат у Југославији”; да америчка армија образује команду за Југославију, „а ми пристајемо да се са свим нашим снагама укључимо под ту команду”; да се прекине са слањем оружја и муниције комунистима, као и са „пропагандом која им је неправично наклоњена”. „Ми пристајемо”, обећавао је притом Михаиловић, „када новообразована команда америчке војске у Југославији уведе ред, да се изврши плебисцит између националних и комунистичких снага у целој земљи, па затим да се оствари поредак онакав какав народ буде желео. Српски народ се нада да ће велика Америчка нација схватити потребу брзе интервенције да се прекине грађански рат у Југославији и народ сачува нових жртава. Стога се и обраћамо преко Вас влади Сједињених Америчких Држава у нади да неће Српски народ бити остављен и принуђен да тражи други излаз из ове ситуације”.¹⁰⁷ У тренутку када су се његове

ком облику интересује за судбину југословенске националне војске, која је прва отпочела рат за ослобођење на Балкану...” (Зборник НОР-а, 14-4, стр. 400-407).

¹⁰⁴ Војни архив Београд, ЧА, 301-1-5; Извод из књиге Михаиловићевих депеша од 4. јула до 7. новембра 1944.

¹⁰⁵ Б. Петрановић, *Србија*, стр. 612-613.

¹⁰⁶ Војни архив Београд, ЧА, 14-2-28.

¹⁰⁷ Војни архив Београд, ЧА, 20-6-18 (ВК-П-858).

снаге у Србији налазиле пред потпуним сломом (после два одлучујућа пораза на Копанонику и северозападној Србији), напуштен од свих, Михаиловић је чинио последњи покушај да скрене пажњу Американаца са захтевима који су, при постојећем односу снага, позицијама и интересима савезника, били нереални и неостварљиви. Позивајући се на „посредне и фрагментарне податке” из америчких извора, Б. Петрановић наслуђује „да се Мекдауел нашао у Србији да би био непосредни сведок како она пада под власт комуниста. Срби су у западном јавном мњењу важили за људе индивидуалних склоности и расположења, који нису били спремни да прихвате колективистичку психологију и начин живота који намеће комунизам”.¹⁰⁸

Мекдауелов долазак могао је изазвати одређене илузије код Михаиловића, али није могао изменити критичан положај у којем су се нашли он и његова војска септембра 1944. године. Због присуства америчке мисије у Михаиловићевом штабу, Тито је 5. и 14. септембра преко британске и америчке мисије при Врховном штабу упутио протестне ноте савезничким владама са захтевом за њено повлачење и обустављање сваке помоћи Михаиловићу.¹⁰⁹ Окривљујући Американце за дотурање ратног материјала четницима, који они употребљавају у борби против партизана у Србији, Тито их је средином септембра оптужио за „мешање у наше унутрашње ствари” које „може да утиче на развијање грађанског рата”.¹¹⁰ Преко Штаба Америчке војне мисије и њеног шефа, пуковника Е. Хантингтона, 17. септембра из Барија је стигао званичан одговор Бироа Управе за стратешку службу (којој је припадала Мекдауелова мисија) у којем се децидирано тврдило да: Мекдауелова „екипа” није имала никакво политичко обележје; да она није ни војнички ни политички помагала Михаиловића и да је „ова јединица организована и послата само ради легитимног циља да дође до стратешких обавештења и помаже у раду Службу спасавања ваздухопловних снага”.¹¹¹ Титовој иницијативи придружио се и сам британски премијер, када је лично затражио од Рузвелта да се Мекдауелова мисија повуче из Србије. Наиме, када је почетком септембра сазнао да Мекдауел борави код четника, оштро је приговорио америчком председнику Рузвелту, подсетивши га на обећање да неће слати мисију. Рузвелт је признао грешку и наредио генералу Donovanу да опозове мисију.¹¹² Черчил је том приликом пребацио Сједињеним Државама што отварају сцену за грађански рат у Југославији помагањем Михаиловића, насупрот подршци коју они указују Титу. Поновио је и свој став да се једино решење југословенског питања налази у споразуму између Тита и „бана” (Шубашића – прим. М. З.), а не у давању заштите Михаиловићу.¹¹³

¹⁰⁸ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција и СССР*, стр. 268.

¹⁰⁹ Војни архив Београд, НОВЈ, 2221-1-12; 2222-1-18; Писма маршала Тита британској мисији од 5. септембра и америчкој мисији од 14. септембра 1944.

¹¹⁰ Војни архив Београд, НОВЈ, 2222-1-18.

¹¹¹ Војни архив Београд, НОВЈ, 2222-1-23.

¹¹² Ф.О. 371/44262, Р13335/8/92; W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941-1945*, New Jersey, 1973, стр. 256-257.

¹¹³ *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945*, приредили Б. Петрановић и Љ. Марковић, Београд, 1991, стр. 167.

Мекдауел је већ 18. септембра из Барија примио јасна упутства да се врати, да не предузима даље преговоре, нити било које друге активности, али да и даље, чекајући евакуацију, доставља обавештења својој команди. Сугерисано му је, такође, да се придружи најближој партизанској јединици, али је он ту сугестију, као „веома опасну и немогућу”, одбио. На крају, пуковник Мекдауел је евакуисан 1. новембра 1944, месец и по дана након Рузвелтове одлуке да опозове мисију, у време када се Србија нашла пред расплетом који ће дефинитивно осигурати победу партизанима и трагично окончати судбину четника. Напуштајући Србију, амерички пуковник је, на основу инструкција које је добио од ОСС-а из Барија, понудио Михаиловићу да га изведе из земље, али је генерал одбио ту понуду, опредељујући се радије да остане и умре у својој земљи, него да живи животом изгнаника.¹¹⁴ О раду своје мисије (*Ренџер*) Р. Мекдауел је 22. новембра 1944. поднео извештај генералу Доновану. У њему је изнео своје утиске о боравку у Југославији и савезницима предложио конкретне мере да би се избегао дуготрајан грађански рат, који ће, како је очекивао, уследити уколико се власт у тој земљи повери Титу. Мекдауел је предложио савезничку интервенцију у Југославији, евентуално и војну, како би се успоставила процедура за избор уставотворне скупштине која ће одредити будућу политичку организацију Југославије: „...Ужасан и крвав грађански рат може да потраје најмање две године уколико Савезници не окупирају Југославију. Имам конкретне доказе о сталним пропустима партизанских јединица да озбиљно нападну Немце који су у повлачењу, као и о партизанским покољима четничких цивила (укључујући и жене) у подручјима која су заузели. Сви смо ми лично посматрали партизанске нападе на националистичке снаге онда када су оне биле заокупљене борбама против Немаца.”¹¹⁵ Препоручио је образовање привремене владе коју би, на територијалној основи, сачињавали представници комуниста, националиста и оних Југословена које одреде савезници. Влада би имала задатак да у земљи организује слободне изборе за Уставотворну скупштину и прихвати предају четничких и партизанских снага, од којих би формирала јединствену југословенску војску која ће се борити против Немаца под савезничком командом.¹¹⁶

Из Барија је Мекдауел хитно враћен у Вашингтон, под забраном да било шта говори. Због свог бескомпромисног става да је генерал Михаиловић једини делотворни носилац отпора Хитлеру, нацизму и његовим сарадницима у Југославији, Мекдауел је у зиму 1944. удаљен са места шефа Одељења за Југоисточну Европу. Остао је у војсци све до пензионисања 1959., а касније је написао књигу „Стрељање историје” (са поднасловом – „Кључна улога Срба у Другом светском рату”) у којој је подробно описао своја искуства током боравка у Југославији и изнео сопствене процене југословенске ратне збиле на основу обимне и аутентичне документације коју је прикупио, али и на основу многих разговора које је обавио са савезничким и немачким званичницима током и по завршетку рата. Међутим, када је 1970. свој рукопис припремио за објављивање, његово штампање је под неразјашњеним околностима забрањено. Југословенске власти су, наводно, 1970. године „захтевале” да

¹¹⁴ W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941-1945*, стр. 279.

¹¹⁵ М. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајца 1941-1944*, стр. 93.

¹¹⁶ Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, стр. 371.

се професор Мекдауел осуди на смрт, а да се његов рукопис спали! У страху за живот и судбину свог дела, Мекдауел га је поверио на чување пријатељу Благоју (Мајклу) Раденковићу, српском емигранту и бизнисмену из Лос Анђелеса, са препоруком: „Уради шта можеш да истина изађе на видело!” Тек 42 године касније, захваљујући залагању господина Раденковића, „Стрељање историје” је 2012. штампано у САД на енглеском и у Србији на српском језику.¹¹⁷

Закључак

Допринос српског народа победи над фашизмом, без обзира на то да ли се он материјализовао унутар ЈВуО или НОВЈ, био је пресудан за исход рата у Југославији. Тога су били свесни сви актери југословенске ратне драме, пре свега савезници, када су одлучили да „арбитрају” у „избору победника” и на тај начин непосредно утичу на војно-политички расплет у Југославији, њено послератно уређење и међународно окружење. Историјско искуство показује да је Михаиловићев покрет, пре свега његов лидер, све док је (до краја 1942) уживао безрезервну подршку западних савезника, успешно капитализовао своје позиције на унутрашњем и међународном плану, али од момента (од краја 1943. и почетка 1944. године) када се Британци, из разлога који у историографији још увек нису до краја препознати, окрећу партизанима и њиховом комунистичком лидеру, у намери да Тита натерају на политички компромис са југословенском владом и краљем Петром, када НОВЈ добија атрибуте савезничке војске – било је предвидљиво која ће страна у југословенском војно-политичком расплету изаћи као победник. Бавећи се у овом раду међународним аспектом српског питања, у контексту променљиве природе савезнич-

¹¹⁷ Мекдауелова књига се темељи на аутентичним војним, обавештајним и дипломатским изворима, од којих су неки по први пут објављени и ауторовим опсервацијама ратних збивања на простору читаве Југославије. Аутор открива позитивну улогу Југословенске краљевске војске у отаџбини и Драже Михаиловића у борби против нациста, али „доказује” и савезничку издају Равне горе, после одлуке премијера Черчила и председника Рузвелта да команду у рату и власт у Југославији по завршетку рата предају Титу. Да би се оправдала власт комуниста, Запад је, пише Мекдауел, користио лажи и политичку пропаганду. Зато је своју књигу и насловио – „Стрељање историје”.

Мекдауел подсећа да су Американци за ђенерала Дражу пред крај рата писали да је „Балкански орао, српски Робин Худ и нада савезника на Балкану”; да је Труманово постхумно одликовање Дражи Михаиловићу 1948. додељено са образложењем: „За пресудан допринос Срба у постизању победе у Другом светском рату. Генерал Драгољуб Михаиловић се истакао организовањем и вођењем важних одбрамбених снага против непријатеља који је окупирао Југославију од децембра 1941. до децембра 1944. године. Захваљујући изванредним напорима његових трупа многи авијатичари америчког ратног ваздухопловства су спасени и безбедно враћени у своје базе под савезничком контролом. Генерал Михаиловић и његове снаге, иако без неопходног ратног материјала, и борећи се под екстремним околностима, допринели су у великој мери савезничким ратним напорима и били важан фактор у постигнутој коначној савезничкој победи!” Међутим, како одликовање председника САД није уручено ђенералу, јер је у међувремену, у лето 1946. био стрељан, тако у САД није било дозвољено да се Дражи Михаиловићу у Вашингтону подигне споменик. Настао је период прећуткивања истине, пише Мекдауел. И наглашава: „Оптужбе против Драже Михаиловића за издају су лаж! Дража се борио од првог до последњег дана рата – Тито није. Није постојао никакав период Дражине 'неактивности' током читавог рата. Дража није сарађивао са окупаторима, Тито јесте! Равна гора јесте била један од пресудних чинилаца за победу у Другом светском рату”, тврди Мекдауел.

ке политике према Југославији у Другом светском рату, желели смо да укажемо на кључну улогу савезничких снага у политичком расплету који се 1944. године одвијао у Србији и који ће утицати на судбину послератне Југославије у целини. Резултати до којих смо дошли представљају одређени искорак у односу на постојећу литературу, што свакако не значи да нема још доста простора и отворених питања за нове истраживаче изазове у овој области. До неке нове годишњице...

Извори и литература

1. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том 12 (немачка архива), том 14 (четничка архива), Издање Војноисторијског института, Београд, 1949-1986.
2. Војни архив Београд, Фондови четничке архиве и НОВЈ.
3. Винстон Черчил, *Други светски рат, Мемоари*, том V, Београд, 1964.
4. Слободан Нешовић, *Дипломатска игра око Југославије 1941-1945*, Загреб, 1947.
5. Душан Пленча, *Међународни односи нове Југославије у току Другог светског рата*, Београд, 1962.
6. Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина*, Београд, 1973.
7. W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941-1945*, New Jersey, 1973.
8. Елизабет Баркер, *Британска политика на Балкану у II светском рату*, Загреб, 1978.
9. Слободан Нешовић, *Југославија-Бугарска, ратно време*, Београд, Сарајево, 1978.
10. Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд, 1979.
11. Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату 1941-1945*, Загреб, 1979.
12. Владимир Дедијер, Момчило Стефановић, Мирјана Стојановић, Руди Ризман, *Сведочанства о другом светском рату*, Београд, 1980.
13. Богдан Кризман, Бранко Петрановић, *Југословенске владе у избеглиштву 1941-1945*, I-II, Загреб-Београд, 1981.
14. Душан Бибер, *Тито-Черчил, Строго тајно*, Збирка британских докумената 1943-1945, Београд-Загреб, 1981.
15. Радоје и Живан Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сијетл, 1981.
16. Веселин Ђуретић, *Влада на беспућу - Интернационализација југословенских противуречности на политичкој позорници Другог светског рата*, Београд, 1982.
17. Слободан Нешовић, *Свет о нама 1941-1945*, I-III, Београд, 1983.
18. Бранко Петрановић, *Револуција и Контрареволуција у Југославији 1941-1945*, I- II, Београд, 1983.
19. Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*, I-III, Ријека, 1981/2, Загреб, 1984.
20. Фицрој Маклејн, *Јосип Броз Тито*, Загреб, Београд, Титоград, 1985.
21. Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма - између националних и идеолошких изазова*, I-II, Београд, 1985.
22. Станиша Р. Влаховић, *Зборник докумената из Британске архиве. Англо-југословенски односи 1941-1948*, Бирмингем, 1985.
23. Слободан Нешовић, Бранко Петрановић, *Југославија и уједињени народи 1941-1945*, Збирка докумената, Београд, 1985.

24. Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе*, књ. III, Београд, 1987.
25. Никола Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.
26. Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941-1945)*, Београд, 1988.
27. *Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945*, књ. II, Београд, 1989.
28. Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд, 1990.
29. Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник. Случај ђенерала Драже Михаиловића*, Београд, 1990.
30. Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1991.
31. Дејвид Мартин, *Мрежа дезинформација, Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991.
32. Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992.
33. Мајкл Лиз, *Силовање Србије*, Београд, 1994.
34. Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1918-1945*, Крагујевац, 1995.
35. Веселин Ђуретић, *Насиље над српским устанком. Опсене народа у име „Русије и комунизма“*, Београд, 1997.
36. Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и запада. Обмане савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997.
37. Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941-1945.)*, Београд, 1998.
38. Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи*, књ. 2, Приредили Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Б. Димитријевић, Београд 1998.
39. Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, I-III, Београд, 1999.
40. Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или како је укинута монархија у Југославији*, Београд, 2001.
41. Миодраг Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајаца 1941-1944*, Крагујевац, 2003.
42. Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2004.
43. Роберт Мекдауел, *Стрељање историје*, Београд, 2012.
44. Новица Стевановић, *Савезнички одстрел ђенерала*, Београд, 2014.